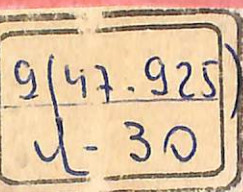

Handwritten text in cursive script: *Handwritten text*

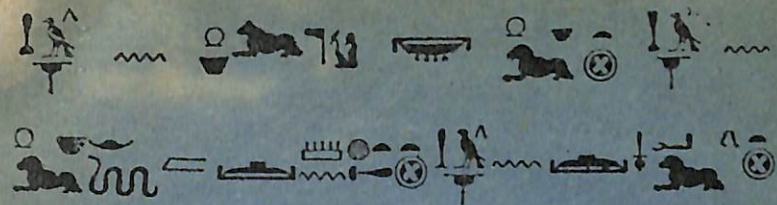

Handwritten text: *10/12*

Handwritten text: *1913*

5 OCT 2011

Գ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԵՒ Ռ. ԽԱՆԱԶԱՏ

ԴԱՍԱԳԻՐՔ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

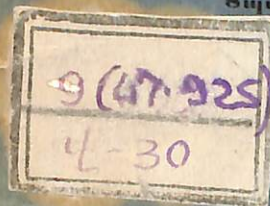
ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

○○○○○○○○

Հորրորդ լրացած տպագրություն

(Տասերորդ հազար)

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ
Ցպարան Ե. Աղանեանի, Պոլից. 7.
1913

3-44692

Գ. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ԵՒ Ռ. ԽԱՆԱԶԱՆ

9(47.925)

4-30

ԴԱՍԱԳԻՐԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

○○○○○○○○

== ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴԸ ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ ==

Զորքորդ լրացած տպագրութիւն

38 պատկերով

ՀՀԽ. №22008

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Տպարան Ն. Աղանեանի, Պոլից. 7.

1913

Ն Ա Խ Ա Ռ Ա Ն

Ինչպէս որ մենք հետաքրքրուում ենք իմանալու, թէ ռժպեր են եղել մեր ծնողներն ու պապերը, այնպէս էլ մենք պիտի հետաքրքրուենք, թէ ինչպիսի մարդիկ են եղել արդեօք մեր նախապապերը, որոնք ապրել են մեզնից տասնեակ հազարաւոր տարիներ առաջ: Խիստ հետաքրքիր է իմանալ, թէ ռրտեղ և ինչպէս են ապրել նրանք, ինչպիսի կեանք վարել, ինչ սովորութիւններ ունեցել և այլն:

Մենք գիտենք, օրինակ, որ մեր պապերը, որոնք մեզնից 20—50—100 տարի առաջ են ապրել, բոլորովին հասկացողութիւն ու գաղափար չեն ունեցել շատ այնպիսի բաների մասին, որոնք մեզ համար արդէն սովորական բան են համարուում: Այսպէս օրինակ, նրանք ոչ մի հասկացողութիւն չունէին և չէին էլ կարող ունենալ ատոմօրիլի, գրամօֆօնի, հեռախօսի, երկաթուղու, հեռագրի և շատ այդ կարգի բաների մասին, որ վերջին ժամանակներումն են միայն մարդիկ հնարել: Եւ մենք այն աստիճան ընտելացած ենք այդ բոլորին, որ մեզ թւում է, թէ դրանք եղել են մշտապէս և թէ հազիւ մարդիկ պիտի կարողանային ելալ գնալ, դիցուք՝ առանց հեռագրի ու երկաթուղու:

Սակայն, շատ ու շատ հին ժամանակներում, մարդիկ միանգամայն զուրկ են եղել ոչ միայն հեռագրից, երկաթուղուց և միւս նորագիւտ բաներից, այլ և այն բոլորից, ինչ որ այսօր մեր կեանքի ամենամանրագիւտ պայմաններն են կազմում: Տուն, հագուստ, կահ-կարասիք, զիր, թանաք, գործիքներ, զէնքեր, ամանեղէն և այն բոլորը, ինչ միանգամայն անհրաժեշտ են այսօր մարդկանց ապրուստի համար, մի ժամանակ բոլորովին գոյութիւն չեն ունեցել: Մարդիկ են իրանց խելքի զօրութեամբ ու աշխատանքով հնարել այդ ամենը:

40026-63

Եւ մարդիկ այդ ամենը հնարել ու կատարելագործել են, ոչ թէ մի անգամից, այլ տակաւ առ տակաւ, հազարաւոր ու տասնեակ հազարաւոր տարիների ընթացքում: Ամբողջ սերունդներ իրանց կեանքի ընթացքում չարչարել ու տանջել են, որպէսզի կարողանան կեանքի այս կամ այն յարմարութիւնը ստեղծել: Բայց և ոչ մի սերունդ, ոչ մի ազգ, մինչև իսկ ոչ մի անհատ չէ ստեղծագործել միմիայն իր հաւատ: Մեռել, անհետացել են սերունդներն ու ազգերը, բայց և մնացողներին են կտակել իրանց ամբողջ ստեղծագործութիւնն ու հնարած գիւտերը: Իսկ ամեն մի օգտակար գիւտ, վաղ թէ ուշ, տարածւել և ընդհանուր մարդկութեան սեփականութիւն է դառել:

Այն գիտութիւնը, որ մեզ սովորեցնում է, թէ ինչպէս են նրանք տակաւ առ տակաւ հնարել այն բոլորը, ինչ մենք այժմ տեսնում ենք մեր շուրջը՝ կոչւում է Պատմութիւն: Իսկ այն մարդիկ, որոնք գրել են առել իրանց ժամանակակից անցքերն ու զէպքերը, կոչւում են պատմագիրներ:

Բայց պատմագիրներ կարող էին լինել այն ժամանակ միայն, երբ մարդիկ կարգաւ-գրել գիտէին: Սակայն չէ՞ որ գրել-կարդալն էլ շատ ուշ հնարւած բաներ են: Այդ իսկ պատճառով էլ պատմութիւնը երկու ժամանակաշրջանների է բաժանւում—Պատմական և նախապատմական շրջաններ:

«Պատմական» կոչւում է այն շրջանը, երբ մարդիկ գրել-կարդալ են իմացել և իրանց ժամանակակից զէպքերի մասին գրաւոր յիշատակարաններ թողել: Իսկ «Նախապատմական» շրջանն այն է, երբ մարդիկ անկարող են եղել իրանց կեանքի մասին որեւէ գրաւոր յիշատակութիւն թողնել:

Անշուշտ, շատ էլ հեշտ բան չէ նախապատմական շրջանում ապրած մարդկանց կեանքն ուսումնասիրելն ու նրանց պատմութիւնը գրելը: Բայց և այնպէս գիտնականները դրա հնարն էլ են գտել և ներկայումս արդէն բաւականին մեծ չափով ուսումնասիրութիւններ են կատարւած նախապատմական մարդկանց մասին ու դեռ էլի շարունակում են կատարւել:

Այդ ուսումնասիրութիւնները կատարելու գլխաւորա-

բար երկու միջոցներ կան: Առաջինը պեղումներն են, այսինքն այն, որ շատ տեղերում գետինը պեղելիս, մանաւանդ հինաւորը գերեզմանները փորելիս, մարդկային ոսկորների, կմախքի ու գանգի հետ՝ հողի միջից գտնւում են ամանեղէններ, գործիքներ, զէնքեր, զարդեր և այլ շատ իրեր, որոնք պատկանել են, անշուշտ, այն ժամանակներում ապրող մարդկանց: Հէնց այդ գտնւած իրերից կամ նրանց մնացորդներից կարելի է լինում գուշակել ու հասկանալ, թէ ինչպէս են ապրել մեզնից հազարաւոր տարիներ առաջ ապրած մարդիկ:

Նրկորող միջոցը՝ մինչև այսօր դեռ ևս ապրող դանադան վայրենի ցեղերի կեանքի ուսումնասիրութիւնն է:

Երբ նաւագնացութիւնը փոքր ի շատէ վարդապաւ ու եւրոպացիք բոլորովին պատահմամբ գտան Ամերիկան, յետոյ Աւստրալիան և ապա մի շարք նորանոր կղզիներ, նրանք տեսան, որ այդ երկիրներում ապրում են մարդիկ, որոնք թէ իրանց արտաքինով և թէ ապրելու եղանակով բոլորովին տարբեր են մեր և ուրիշ երկիրներում ապրող մարդկանցից: Այդ տեղերում ապրող մարդկային ցեղերից շատ շատերը համարեա թէ ոչնչով չէին տարբերւում վայրի գազաններից: Նրանք ապրում էին անտառներում, ման էին գալիս բոլորովին մերկ, կերակրւում էին հում բոյսերով, պտուղներով ու իրանց ձեռքը ընկած ամեն տեսակ որսով: Այդ մարդիկ ոչ բնակարաններ ունէին և ոչ էլ գործիքներ ու զէնքեր: Վայրի գազաններից պաշտպանւելու համար նրանք իբրեւ զէնք, գործ էին ածում միմիայն փայտն ու քարը:

Աւելի մօտիկից ծանօթանալով այդ վայրենի ցեղերին, ուսումնասիրելով նրանց նիստ ու կացը, սովորութիւնները, եւրոպացիք նկատեցին, որ դրանց սովորութիւններից, տընային գործիքներից ու զէնքերից շատերը ժամանակով գոյութիւն են ունեցել և նոյնիսկ այժմ էլ տեղ տեղ գոյութիւն ունեն եւրոպական ազգերի մէջ:

Այդ դեռ բաւական չէ. նրանք նկատեցին, որ այդ ցեղերը բոլորն էլ քաղաքակրթութեան ու կուլտուրայի միևնոյն աստիճանի վրայ չեն գտնւում: Բոլորովին վայրենի գրութեան մէջ գտնւող ցեղերից գատ, կային և այնպիսի-

ները, որոնք կուտուրապէս բաւական զարգացել էին արդէն և ազգ ու պետութիւն էին կազմում:

Այդ բոլոր դիտողութիւնները ենթադրել են տալիս դիտանականներին, թէ արդեօք կուտուրական ստորագոյն աստիճանի վրայ կանգնած այդ ցեղերը ճիշտ այն կեանքն ու կենցաղը չէն վարում այժմ, ինչ վարել են տասնեակ հազար տարիներ առաջ՝ այսօրւայ լուսաւորւած ու քաղաքակրթւած ազգերի նախապատմական հայրերը: Եւ միթէ կուտուրական զարգացման այս աստիճանաւորումը, որ ներկայումս բացարձակ նկատուում է այդ նոր գտնւած ցեղերի միջև, չէ՞ ցոյց տալիս զարգացման ու առաջադիմութեան այն ուղին, որով անցել են բոլոր լուսաւորւած ու քաղաքակրթւած ազգերը շատ հին անցեալում:

Այդ ենթադրութիւններով առաջ տանելով իրանց ուսումնասիրութիւնները, գիտնականները բազմաթիւ ապացոյցներ են գտել, որ, յիշուի, ամենաքաղաքակրթւած ազգերի նախահայրերն էլ մի ժամանակ ճիշտ այնպիսի մարդիկ են եղել ու այնպէս ապրել, ինչպէս են և ապրում են ներկայումս վայրենի ցեղերը:

Բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնների շնորհով, այժմ այլևս պարզւած է նախապատմական մարդու ոչ միայն անհատական կեանքը, այսինքն այն, թէ ճրտեղ է նա ապրել, ինչով կերակրւել, ինչպէս հագնւել կամ ինչ գործիքներ գործածել և այլն, այլ և նրա թէ հասարակական և թէ մշտաւոր կեանքը, այսինքն՝ նրա ընտանեկան ու հասարակական կազմը, հաւատալիքները, դաւանանքը, լեզուի կազմելը և այլն:

Նախապատմական շրջանում ապրած մարդկանց կուտուրայի զարգացման հէնց այդ պատմութիւնն է հաս, որ մենք պիտի սովորենք ներկայ գրքով, կցելով նրա հետ և հայկական այն առասպելներն և աւանդութիւնները, որ մինչև վերջին ժամանակները սովորեցնում էին իբրև հայ ազգի իրական պատմութիւն:

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴՈՒ ՆԻԹԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

1.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԸ

Շատ հին ժամանակներում մարդիկ, բացի բնութեան տւած բարիքներից, ուրիշ ոչինչ չեն ունեցել: Նրանք չեն ունեցել ոչ հագուստ, ոչ բնակարան և ոչ էլ ապրելու այն բոլոր միջոցները, ինչ որ հազարաւոր տարիների ընթացքում մարդիկ հանրել ու շինել են:

Սկզբում մարդիկ համարեա ոչնչով չէին տարբերւում զազաններից: Փազանները դեռ էլի ծածկւած են տաք մուշտակներով և կարող են ցրտից պաշտպանւել: Նրանք այդ բանից էլ զուրկ էին, ուստի և չէին կարողանում ապրել ամեն մի տեղ:

Առաջ մարդիկ ապրում էին միմիայն այնպիսի տաք երկիրներում, ուր ձմեռ չը կայ և ամբողջ տարին տաք է: Այդպիսի երկիրների բնութիւնն էլ չափազանց հարուստ է և լիքը ամեն տեսակ բարիքներով: Այդտեղ մարդը առանց աշխատանքի ու դժւարութեան թէ կերակուր և թէ ապաստան է գտնում, և կարիք էլ չի զգում հագուստ հագնելու:

Հէնց հիմա էլ այդպիսի տաք երկիրներում ապրում են շատ ցեղեր, որոնք ոչ մի հագուստի կարիք չեն զգում և ման են գալիս մերկ, բոբիկ ու բաց գլխով:

Այդ վայրերի ցեղերից շատերը հաստատուն բնակարան կամ կացարան չունեն: Իրանց շուրջը վստացող գազաններից պաշտպանելու համար, նրանք ապաստան են գտնում ծառերի խիտ ծրուղների վրայ, քարայրներում՝ եւ քարանձաւներում:

Նախապատմական շրջանում ապրող մեր նախապապերը ճիշտ այդ վայրերի դրութեան մէջ էին. նրանք էլ գազանների յարձակումներից պահւածութիւնում և գիշերներն անց էին կացնում ծառերի ճիւղերի վրայ ու զանազան քարայրների մէջ:

2.

Ո Ւ Տ Ե Լ Ի Գ Ը

Նախապատմական շրջանի մարդիկ սկզբում ոչ մի աշխատանք անել չը գիտէին: Նրանք ոչ հերկել, ոչ ցանել, ոչ հաց թխել և ոչ էլ կերակուր պատրաստել գիտէին: Այդ ժամանակ նրանք կերակրւում էին միմիայն բնութեան տւած բարիքներով: Ուտում էին պտուղներ, բոյսերի արմատներ կամ սերմեր և ծովային, ցամաքային ամեն տեսակ կենդանիներ՝ մուկ, գորտ, շուն, կատու և այլն:

Այդ կենդանիներից շատերի անունն անգամ մեզ զգուանք է պատճառում և մենք ոչ մի կերպ չենք

ուտի նրանց: Բայց դա միմիայն սովորութիւնից է կախած: Այս րոպէիս էլ այնպիսի ազգեր կան, որոնց համար մուկը, գորտը, մորեխն և ուրիշ այդ տեսակ կենդանիներն ու զեռունները նոյնքան համեղ ու սիրելի կերակուրներ են, որքան մեզ համար վառեկը, ոչխարն ու կովը:

Մեր երկրումն էլ սովի ժամանակ մարդիկ սիրով ուտում են այնպիսի կենդանիներ, որոնց ուրիշ ժամանակ երբէք չէին ուտի:

Նախամարդիկ գտնւում էին ճիշտ սովի ժամանակ ապրող մարդկանց դրութեան մէջ. նրանք իրանց աշխատանքով դեռ ևս ուտելիքներ պատրաստել չիմանալով՝ քաղցից չը մեռնելու համար՝ ստիպւած էին ուտել այն ամենը, ինչոր իրանց ձեռքն էր ընկնում:

3.

ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ներկայումս երբ մենք մի նոր մարդու հետ ենք ծանօթանում, իսկոյն հետաքրքրւում ենք իմանալու, թէ նա որտեղացի է կամ որն է նրա հայրենիքը: Նախամարդիկ ոչ միայն մշտական բնակարաններ չունէին, այլ և մշտական հայրենիք էլ չունէին: Նրանք ստիպւած էին շարունակ դէս ու դէն ընկնել, երկրէ-երկիր թափառել՝ կերակուր գտնելու նպատակով:

Հիմա էլ մարդիկ շատ անգամ ստիպւած են իրանց հայրենիքը թողնել և օտար երկիր գնալ աշխատանք գտնելու համար: Օրինակ, գիւղերից գնում

են թիֆլիս, Բագու կամ մի ուրիշ մեծ քաղաք: Մենք այդ մարդկանց համար չենք ասիլ, թէ նրանք թափառում են: Նրանք ունեն մշտական բնակավայր կամ հայրենիք, ուր կարող են մի որոշ ժամանակից յետոյ վերադառնալ: Բացի դրանից, թիֆլիս կամ Բագու գնացողը, երբ գործ կամ աշխատանք է ձգում, այլ ևս երկար ժամանակ տեղից չի շարժւում:

Բոլորովին այլ էր նախամարդկանց կեանքը: Նրանք ոչ թէ գործ կամ աշխատանք էին փնտռում, այլ այնպիսի տեղեր, ուր բնութիւնը կարող էր աւելի առատութեամբ կերակրել նրանց: Իսկ երբ ուտում, սպառում էին իրանց շուրջը գտնւած բոլոր ուտելիքները, նրանք իսկոյն թողնում, հեռանում էին՝ մի նոր տեղ գտնելու:

Եւ այդպէս շարունակ ուտելիք փնտռելու նպատակով թափառած ժամանակ, մարդիկ միշտ դիտում էին բնութիւնը: Նրանք նկատում էին, թէ տարւայ ո՞ր եղանակին և ո՞րտեղ կարելի է առատութեամբ այս ու այն պտուղները գտնել, ե՞րբ և ո՞ր բոյսի վրայ են լինում մեծ քանակութեամբ գեռուններ, ճիճուններ կամ այլ կենդանիներ:

Այդպէս ժամանակի ու տեղի համաձայն, մարդիկ շարունակ թափառում էին տեղից տեղ, միշտ մտածելով, որ քաղցած չը մնան:

Թափառական կեանք վարող մարդկանց համար, մշտական բնակավայր կամ տուն ու տեղ ունենալը նոյնիսկ շատ ծանր բեռ կարող էր լինել, որովհետեւ նա ստիպւած պիտի լինէր, իր տունը պահպանելու պատճառով, երկար ժամանակ միեւնոյն տեղում մնալ և սովից մեռնել:

4.

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐՆ ՈՒ ԶԵՆԲԵՐԸ

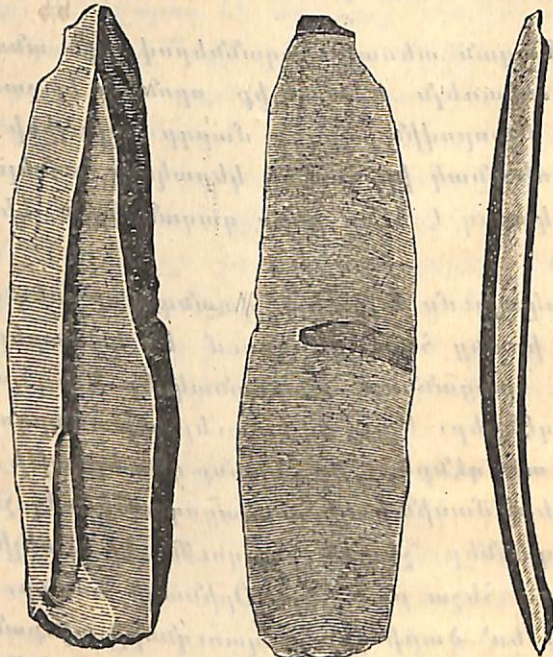
Զանազան տեսակ գազաններով լիքն անտառներում թափառելն և ուտելիք որոնելն էլ շատ հեշտ բան չի: Բոլորովին անզէն մարդը այդպիսի տեղերում, փոխանակ իր համար կերակուր գտնելու, շատ անգամ կարող է հէնց ինքը գազաններին կերակուր դառնալ:

Ներկայումս այդպիսի վտանգաւոր տեղ գնալիս, մարդիկ իրանց հետ վերցնում են կատարելագործւած լաւ հրացաններ, ատրճանակներ և այլ զանազան տեսակ զէնքեր: Բայց ո՞վ էր տւել նախամարդուն հրացան ու այլ զէնքեր, երբ նրանք դեռ երկաթի կամ այլ մետաղների մասին իսկի հասկացողութիւն էլ չունէին:

Գազաններ չեղած տեղումն էլ ուտելիք ձեռք գցելը շատ հեշտ բան չէր: Օրինակի համար, երբեմն տեսնում ես՝ ծառի վրայի պտուղները այնքան բարձր են կախւած, որ ձեռքդ չի հասնում. կամ թէ՛ մի որ և է բոյսի համեղ արմատը այնչափ խորն է թաղւած հողի մէջ, որ անկարելի է մասներով ու եղունգներով հանել. և կամ թէ՛ այս ու այն ընկոյզը այն աստիճան պինդ է, որ չես կարող աստիճաններով կոտրել:

Այդպիսի և ուրիշ շատ աւելի մեծ դժւարութիւնների առաջ մարդիկ հիմա բոլորովին կանգ չեն առնում. նրանք ունեն շատ յարմար կերպով շինւած բահ, քլունգ, կացին, մուրճ, դանակ և այլ բազմաթիւ գործիքներ: Նախամարդիկ այդ բոլորից և ոչ մէկը չունէին: Նրանք իրանց առաջին գործիքներն

ու զէնքերը գտան հէնց այն բնութեան մէջ, որտեղ գտել էին իրանց ուտելիքը: Առաջին գործիքներն ու զէնքերը եղել են փայտն ու քարը:

Նկ. 1. Քարէ դանակներ

Փայտէ ձողով նախամարդիկ բարձր ծառից պըտուղներ էին թափ տալիս, սրածայր փայտով գետնից արմատներ էին հանում, իսկ քարերով ամեն տեսակ պինդ կեղև ունեցող ընկոյզներ էին կտրում: Նոյն փայտերով ու քարերով նրանք նաև պաշտպանւում էին զազաններից:

Այդ սկզբնական գործիքներն ու զէնքերը ձեռք բերելուց յետոյ, մարդիկ սկսում են կամաց-կամաց

կատարելագործել նրանց և յարմարեցնել իրանց զանազան պէտքերին:

Մարդիկ երբ տեսնում են, որ կարելի է քարը կտրել մի ուրիշ քարի միջոցով, սկսում են քարի կտորներին զանազան ձևեր տալ: Մի որևէ բան կարելու համար, քարի կտորի մի կողմը սրում և նրան դանակի ձև էին տալիս, իսկ ծակելու համար՝ նրան երկար ու սրածայր էին դարձնում:

Այդպիսի գործիքներն ու զէնքեր պատրաստելու համար մեծ ծառայութիւն էր մատուցանում կայծաքարը: Դա շատ հեշտութեամբ է կտրւում ու զանազան սուր ձևեր ստանում:

Բացի փայտից ու քարից, գործիքներն ու զէնքեր պատրաստելու համար, նախամարդիկ օգտւում էին նոյնպէս կենդանիների ոսկրներից, ժանիքներից և եղջիւրներից:

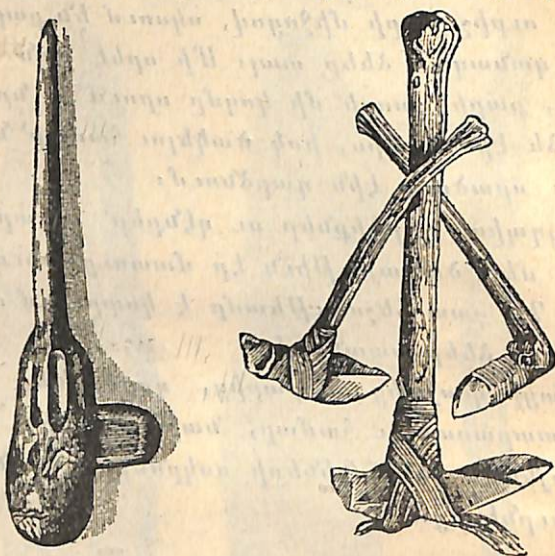
5.

ԱՌԱՋԻՆ ՄՈՒՐՋՆ ՈՒ ԿԱՅԻՆԸ

Առաջին գործիքներն ու զէնքերը գտնելուց յետոյ, մարդիկ սկսում են նրանց կամաց-կամաց կատարելագործել: Ամենօրեայ փորձով նրանք նկատում են, որ երկար փայտով խիստ հարւածը շատ աւելի խիստ և ուժգին է, քան կարճ փայտով խիստը: Եւ այդ հանգամանքը մարդուն թելադրում է իր քարէ գործիքներին կոթ շինել, որպէսզի նրանց հարւածը զօրաւոր լինի: Կոթ շինելու համար փայտի պակասութիւն չը կար, հարկաւոր էր միայն սրածայր

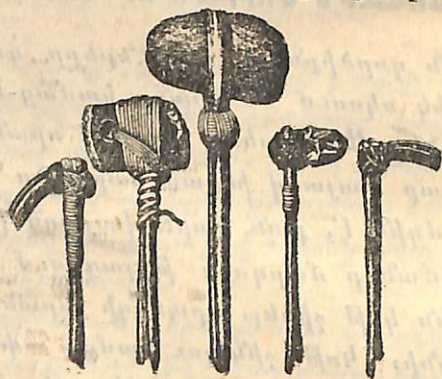
քարի կտորը փայտի մի ծայրին ամրացնելու հնարը գտնել:

Կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը հնարագէտ են

Նկ. 2. Քարէ կացիներ:

դարձնում մարդուն: Եւ նախամարդիկ կապելու միջոցներ են գտնում. դրա համար նրանք գործ են ա-

Նկ. 3. Քարէ մուրճեր և կացիներ

ծում զանազան բոյսերի (օրինակ կանեփի) կամ ծառի թելանման կեղևները: Նրանք քարի կտորը փայտի ծայրին կապելով՝ հնարել են իրանց առաջին մուրճն ու կացինը: Եթէ փայտի ծայրին կապած քարը բուրժ էր, գործիքը մուրճի գեր էր կատարում, իսկ եթէ քարը մի կողմով սուր էր, նա դառնում էր կացին:

Այդ եղանակով պատրաստած գործիքները, բացի ուժեղ հարած ունենալը, շատ յարմար էին նոյնպէս ձեռքում բռնելու համար:

6.

ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդն իր առաջին մուրճն ու կացինը հնարելուց յետոյ, այլևս զինւած էր: Նա հիմա առաջւան պէս չէր վախենում գազաններից. նա ոչ միայն համարձակւում էր նրանց հետ կուլի բռնել, այլև որսում էր նրանց և իր աղքատիկ սեղանը հարստացնում: Այժմ նա հնարաւորութիւն ունէր սպանելու այնպիսի կենդանիներ, որոնցից նա առաջ փախչում ու պահւում էր:

Այդ ժամանակից մարդը սկսում է որսորդութեամբ պարապել:

Քարէ կացինով ու մուրճով գազաններին դիմադրելը թէև աւելի հեշտ էր, բայց և այնպէս անվտանգ բան չէր. պէտք էր գազանին այնչափ մօտենալ, որ կացինը կամ մուրճի ծայրը հասնի նրան: Սակայն այդ ընթացքին գազանը կարող էր կացնի հար-

ւածը ստանալուց առաջ՝ մարդու վրայ ցատկել ու նրան բզիկ-բզիկ անել:

Այդ բանը ստիպում է մարդուն մտածել, թէ չի կարելի արդեօք այնպիսի զէնք կամ գործիք հնարել, որով կարելի լինի որսին (թռչուն կամ գազան) սպանել հեռւից, առանց նրան շատ մօտենալու:

Եւ մարդիկ հնարում են սլարսատիկն ու նիզակը: Պարսատիկը շինելու համար վերցնում էին մի մորթու կամ կաշւի փաթրիկ կտոր, երկու ծայրերը

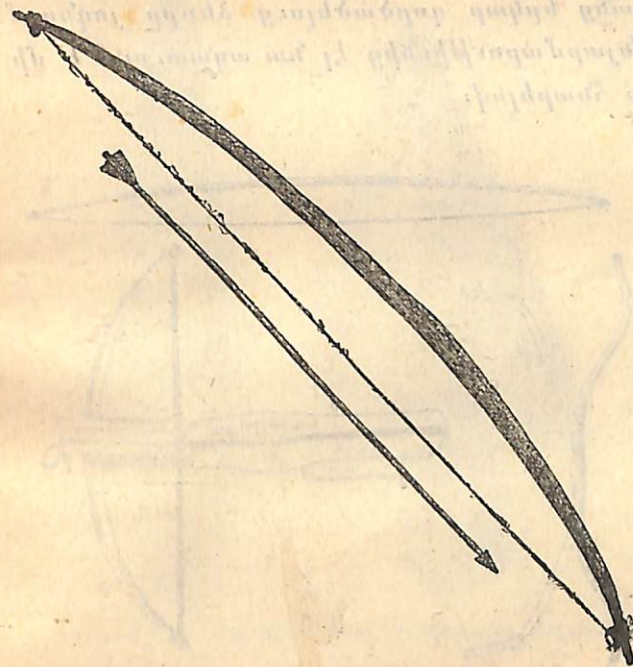
Նկ. 4. Եղջիւրէ և ոսկրէ գործիքներ ու զէնք:

ծակում և այդ ծակերից թել անցկացնում, թելերն էլ պատրաստում էին զանազան ծառերի ու բոյսերի կեղևներից:

Պարսատիկով մարդիկ քարեր էին նետում հեռու

և ուժգին հարւածում: Դեռ մինչև հիմա էլ երեխէքը այդ զէնքը իբրև խաղալիք գործ են անում:

Խիստ թափով զցած ժամանակ նիզակն էլ բաւական հեռու կարող է գալ և ուժեղ հարւածել: Մեր երկրում ապրող քիւրդերը հիմա էլ դեռ գործ են անում:

Նկ. 5. Պարզ տեսակի նետ ու աղեղ:

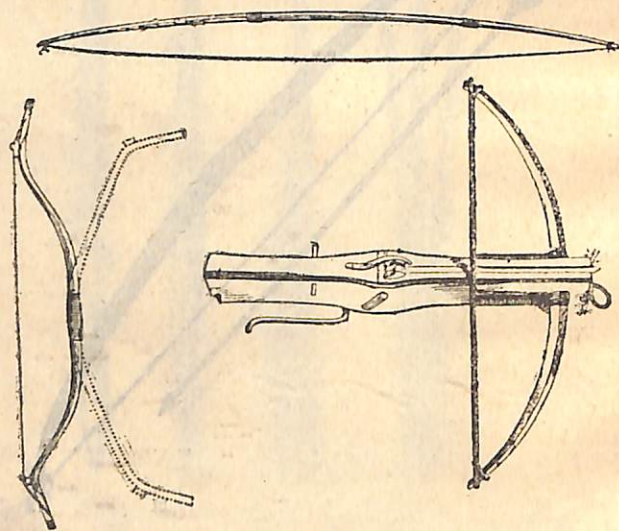
ծում նիզակ: Դա մի երկար ձող է, որի մէկ կամ երկու ծայրերին էլ երկաթէ սուր սլաքներ են ամրաց-

րած: Ձողի մէջտեղից բռնում, ճօճում են օդի մէջ և թափով նետում ու հարւածում թշնամուն:

Նախամարդիկ այդ ձևով էին շինում իրանց նիզակը. այն տարբերութեամբ միայն, որ երկաթէ սլաքների փոխարէն, նրանք ձողի ծայրերին ամրացնում էին սուր քարի կամ ոսկորի կտորներ:

Ժամանակի ընթացքում այդ պարսատիկն ու նիզակը՝ էլ չեն գոհացնում որսորդ մարդուն, որովհետև դրանց երկար գործածելուց ձեռքը յոգնում էր: Այդ անյարմարութիւնից էլ նա ազատւում է՝ մի նոր գործիք հնարելով:

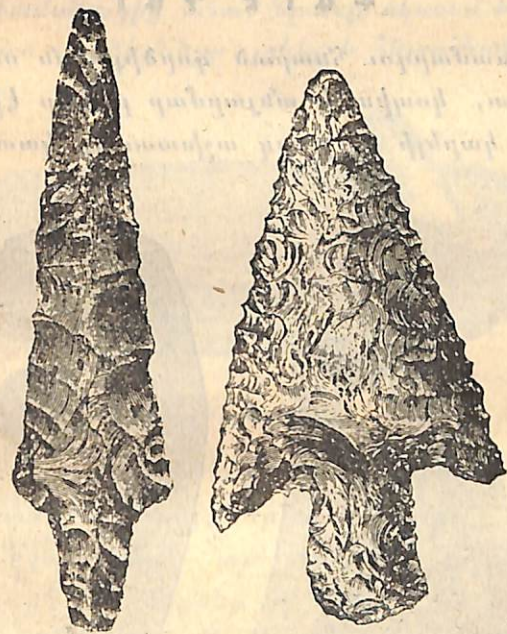

Նկ. 6. Բարդ տեսակի աղեղներ:

Նա վերցնում է ծառի դալար, բայց առաձգական ճիւղը, ծռում է նրան ու կիսաշրջանի ձև տալիս: Յետոյ ճիւղի թեքւած ծայրերը նա ամուր կա-

պում է բարակ թուկով: Այդ եղանակով ահա պատրաստ է աղեղը:

Աղեղի միջոցով նիզակի նետելը շատ ու շատ հեշտանում է: Բայց այս անգամ նիզակը առաջանից շատ աւելի կարճ է լինում և մէկ ծայրին միայն սլաք հագցրած: Այդ ձևով պատրաստւած նիզակը կոչւում է նետ:

Նկ. 7. Կայծաքարէ նետ և նիզակի ծայրեր:

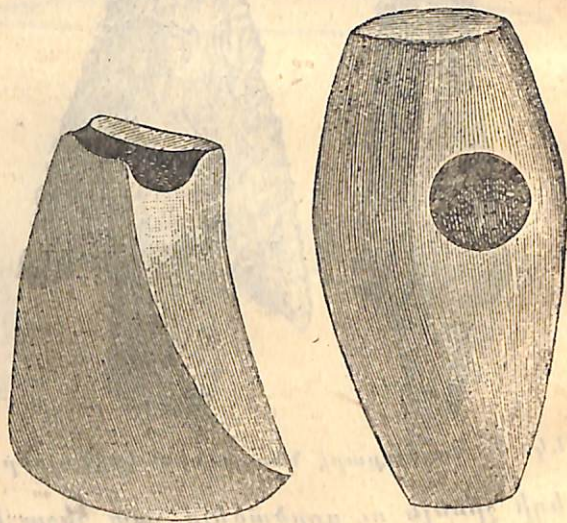
Աղեղի շինելն ու գործածելը շատ հեշտ է. մինչև օրս մեր մանուկներն էլ յաճախ շինում ու գործ են անում նրան իբրև խաղալիք: Նետը դնում են աղեղի վրայ և բուլթ ծայրը ամրացնում թուկին, որ կոչւում է լար: Յետոյ ձախ ձեռքով բռնում են աղեղը, իսկ աջով բռնելով նետի բուլթ ծայրը լարի հետ միա-

սին, լաւ քաշում և յանկարծ բաց են թողնում: Այդ ձևով գցած նետը բաւականին հեռու է թռչում և նպատակին հարւածում:

7.

Բ Ա Ր Է Դ Ա Ր

Նախամարդու հնարած գործիքներն ու զէնքերը շատ կոշտ, կոպիտ և անյարմար բաներ էին: Նրանցով չէր կարելի ոչ բարդ աշխատանք կատարել և ոչ

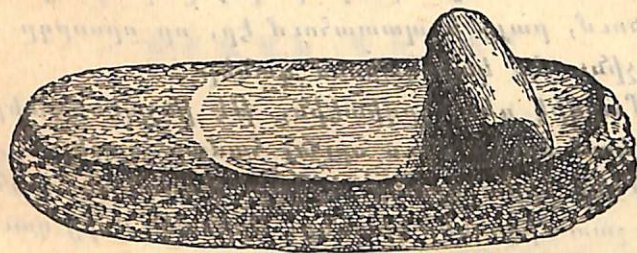

Նկ. 8. Յղկած քարէ կացիներ:

էլ արագ աշխատել: Սակայն նախամարդու կեանքն էլ շատ պարզ էր, և մարդիկ շատ ու շատ բաների խի կարիք էլ չունէին:

Այսպիսի գործիքներով ու զէնքերով մեր նախապապերը աշխատել ու եղաւ են զնացել ամբողջ հազարաւոր տարիներ՝ մինչև որ վերջապէս հնարը գտել են աւելի յարմարը պատրաստելու:

Շարունակ զանազան տեսակ քարերից գործիքներ պատրաստելիս՝ մարդիկ նկատում են, որ տարբեր տեսակի քարերը միմեանց տաշում ու յղկում են: Այդ ժամանակից ահա, նրանք սկսում են իրանց խորաուբորտ գործիքները յղկել և հետզհետէ հնարել

Նկ. 9. Երկանք:

են յղկած քարէ կացիներ, սանդ, երկանք և ուրիշ շատ անհրաժեշտ գործիքներ ու զէնքեր:

Նախապատմական այն ամբողջ շրջանը, երբ մարդիկ քարէ գործիքներ ու զէնքեր են գործածել, կոչւում է քարէ դար: Այդ քարէ դարը տեւել է տասնեակ հազարաւոր տարիներ և բաժանւում է երկու մեծ շրջանների, առաջինը՝ հին քարէ դար, երբ դեռ մարդիկ կոշտ ու կոպիտ գործիքներ էին գործածում, իսկ երկրորդը՝ նոր քարէ դար, երբ մարդիկ յղկած քարէ գործիքներ էին գործածում:

ՄԻՍՆ ՈՒ ՁՈՒԿԸ ՊԱՀՊԱՆԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Ինչպիսի գէնքեր ու գործիքներ էլ հնարում էին նախամարդիկ, դարձեալ նրանք երկար ժամանակ դեռ կիսաքաղցած կեանք էին վարում: Միմիայն որսի յոյսով ապրող մարդու վիճակը ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Պատահում էր, որ մի օր որսը չափազանց առատ էր լինում, բայց և պատահում էր, որ որսորդը օրերով ոչինչ չէր կարողանում գտնել:

Մարդիկ դեռ չըզիտէին, թէ ինչպէս աւելցած միսը կամ ձուկը միւս օրւայ համար պահել:

Մենք հիմա դրանց երկար ժամանակ պահպանելու շատ միջոցներ գիտենք: Օրինակ՝ մսից դաւուրմա, երշիկ (կալբաս) և ապուխտ ենք պատրաստում, ձուկը չորացնում կամ աղն ենք դնում, բանջարեղէնը քացախի մէջ ենք պահում, պտուղներից կոնսերվներ պատրաստում և այլն: Նախամարդիկ այդ բոլորի մասին ոչ մի գաղափար էլ չունէին: Նրանք ամեն բան ուտում էին հում, հէնց այնպէս, ինչպէս որ գտնում էին: Եթէ առատ որսից աւելացածը փորձում էին միւս օրերի համար պահել, ամեն ինչ հոտում փչանում էր:

Շատ ու շատ երկար դարեր են անցել, մինչև որ մարդիկ միսն ու ձուկը չորացնելու հնարն են գտել: Նրանք նկատել են, որ քարէ կամ ոսկորէ դանակով քարակ կտրւած միսը, արեգակի այրող ճառագայթների տակ մնալով, ոչ թէ հոտում, այլ թմրշ-

կում, չորանում է և համն էլ դուրեկան է դառնում:

Այդ ժամանակից մարդիկ հետզհետէ սովորում են միսն ու ձուկը չորացնել, ապուխտ պատրաստել, և այդպիսով իրանց շատ աւելի ապահով զգալ:

Դրանից յետոյ նրանք կարող էին թէ «սև օրւայ» համար ուտելիք պահել, և թէ որսորդութեան կամ ձկնորսութեան գնալիս՝ հետները պաշար վերցնել:

9.

Կ Ր Ա Կ Ի Գ Ի Ի Տ Ը

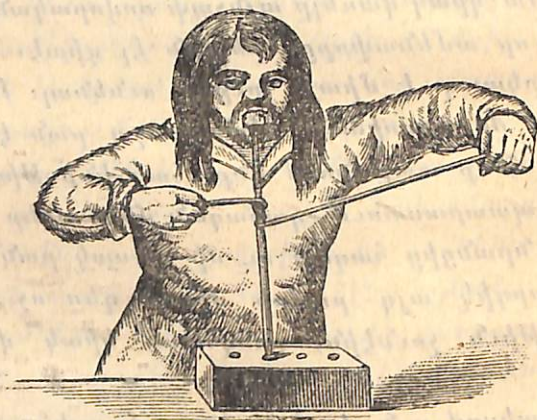
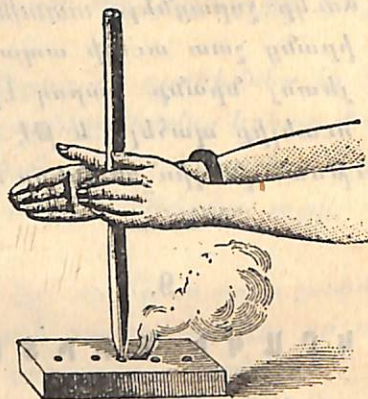
Քարէ դարում մարդու արած գիւտերից ամենանշանաւորը կրակ վառելու գիտն է:

Հիմա կրակ վառելը այնչափ սովորական ու հեշտ բան է, որ ամենափոքր երեխան էլ գիտէ: Դրա համար հարկաւոր է միայն լուցկի ունենալ: Ո՞վ չըզիտէ, թէ ռո աստիճան անհրաժեշտ բան է կրակը: Կրակով մենք տաքանում ենք, հաց ենք թխում, կերակուր պատրաստում, զանազան մետաղներ ենք հալում ու նրանցից հազար ու մի տեսակ բան շինում: Նախամարդիկ այդ բոլորի մասին դեռ ոչ մի հասկացողութիւն չունէին, որովհետև կրակ վառել չըզիտէին:

Այդպիսով այն ժամանակւայ մարդիկ գիշերները ճրագ ունենալու հնարաւորութիւնից էլ զրկւած էին: Հէնց որ գիշերւայ մութը վրայ էր հասնում, մարդիկ խաւարի մէջ էին թաղւում և ամբողջ գիշերը սրտի դողով անցկացնում:

Նրանք շարունակ սարսափի մէջ էին, մտածե-

լով, թէ ահա շուրջը վխտացող ու ոռնացող գազաններն իրանց վրայ կը յարձակւեն: Այդ դրութեան մէջ

Նկ. 10 և 11. Կրակահան գործիքներ:

մարդիկ անհամբեր սպասում էին արեգակի ծագելուն, որ լոյսը բացւի և իրանք հնարաւորութիւն ունենան գազաններից պաշտպանւել:

Նախամարդկանց համար, սակայն, կրակը մի բոլորովին անծանօթ բան չէր: Նրանք շատ վաղ էին նկատել, թէ ինչպէս որոտի ժամանակ, երկնքում մի ինչ որ բան է փայլատակում, և թէ ինչպէս այդ փայլակը երբեմն ծառերի վրայ է ընկնում, վառում ու հրդեհներ առաջացնում: Բայց այդպիսի կրակը նախամարդուն վախ ու սարսափ էր միայն պատճառում: Նրան պէտք էր այն տեսակ կրակ, որ ուզած ժամանակ կարողանար թէ վառել և թէ հանգցնել:

Այդպիսի կրակ ստանալու միջոցն էլ մարդիկ գտան վերջապէս:

Նրբ փայտից, քարից և ոսկորից շարունակ գործիքներ էին շինում, նրանք տեսան, որ չոր փայտի երկու կտորներ երկար ժամանակ միմեանց քսելիս, նախ խիստ տաքանում, ապա վառւում ու կրակ են դառնում:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ հնարել են այնպիսի գործիքներ, որոնցով կարելի էր աւելի հեշտ կերպով կրակ վառել:

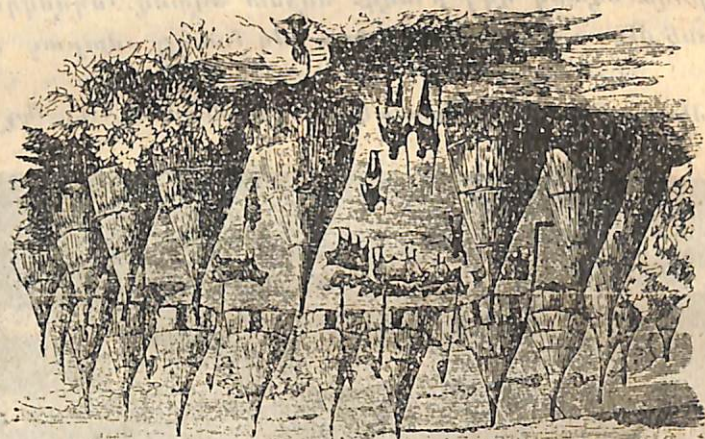
Այդ գործիքներից ամենաշատ տարածւածը մի տափակ փայտի կտոր էր մի քանի ծակոտիներով:

Ծակոտիներից մէկն ու մէկի մէջ մի չոր ձողիկ էին մտցնում ու ձեռքերով այնքան պտտեցնում, մինչև ձողիկի ծայրը կը վառւէր և կրակ կը ստացւէր: Ստացւած այդ կրակով նրանք նախ վառում էին հեշտ վառող նիւթեր, ծառի չոր տերևներ, խոտ կամ յարդ և յետոյ վրան փայտեր դնում:

Մինչև օրս էլ մի քանի վայրերի ցեղեր դեռ հէնց այդ եղանակով են կրակ ստանում:

Հոգաւ 'հատգի' նկատմ 'միտեսի' զտէի' ռաբոթի' յարտի' յիւն
մարտառի' նկատմ' թաի' նկատուի' յարաձեկի' ծիգմուղ

ՀԱՎԻՆ ԱՎԱԳՆՆՈՒՄԻՆՈՒՄԻ ԲՈԳՈՆԵԳԵԳ ԵՄ ԿՆ

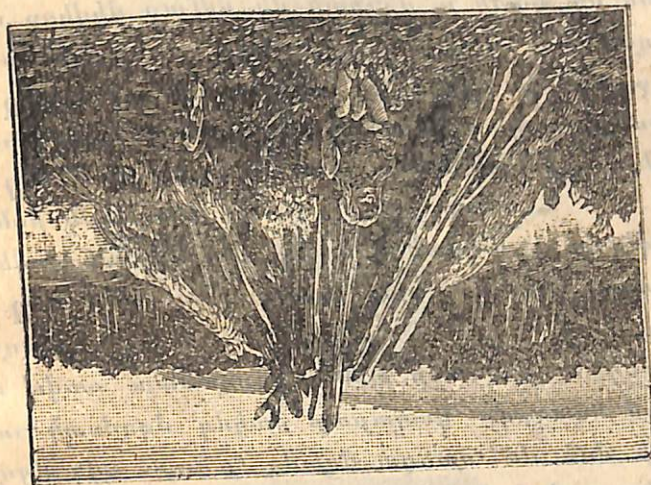

:ւզղլը դաստ յոտի դամոկոզմ ղվն
 -գմսիսո հագցեաղջ :ւզդսո ուժսո վմգղդըլթրամոր
 -թմն նո ուլջ յրստոտլնո հմգի ղգրո կվնմո

մէջ Հիմնանդդեալ տառն միտղտեղ շաւոյ
 ~տառն կտմի իսկզոն մտմով մեղատն վնայ մէջ
 յրաշնդոյ յտի որ յրազնոճառ մէջ չգնմէ յտի միտմի
 'յրաւգմն ումիտղմիտղ որ կողտրտթ քտեղ վրտթ
 լեզտն առի կողտրտթ մտիմէ մտառտտ~կտմի տղոյ
 ~տեառտի մա (լեզտն մտղէ վտվտղտ վր ոչ յրաքտաթ
 ժղտմղ լեզտնտն եզտ աքտառտ տղմղ ոչ յրառիտ կվն
 ~մտր 'իսկղտղտ մեղղտառն ռվթտրտռմ վիտմի

։մերայ հըլ դոժ 'հ մոկոտեօ րա
 ևգրույ վլգրու տըշաշոտ մա ևգվիգ մգդժվլգարա դտեռոդ
 -տե րա ևրատո ևգլր դվհ ևամոխ իսկոմե ևգլհ ևամոխդո
 ճոտու մա ևգմոտ րաամգդմվիմգ տմաև վովիոդլո

Միտոգա վր վոսմտիւոյժ վմգոյվոյմոտի. ՇԷ. ԿՂ

դ Լուսնն ոչմիջ Լսամոհ ողլմա Ժողմու յԵրսսցն ոչմիջ Իսսստիտ
 ոչմիխմսսմ նվմդոցստեոն Դիսզիստիտ տօյր վիտմի մմզո
 -մզնվի ոչմիջ Երսսցնժտա հոլոյտոթ տմսն կվնմոմ
 յոչմիջ տտն նոլտեոփտն մմզոտրաիօ զտրա վիտմի

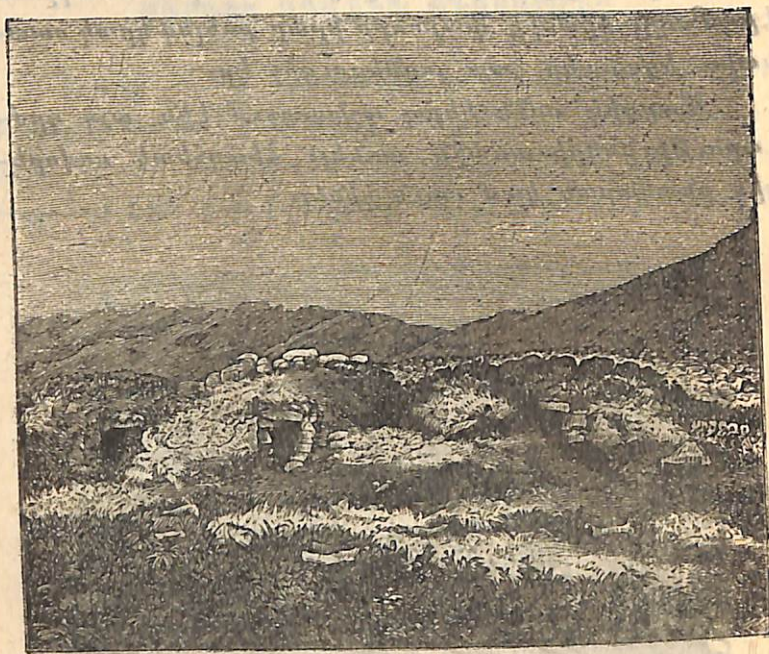
ՅԱՊՈՒԿՈՒՅ ԶՎՃՏՄՈ ՎՍԵՅՈՒ

10.

Քեզմոյ դ մոթճոխի լգգոյ ղգ քմսե կկն
ձմոր մոյոսց Դստոյոստոյ կոմի Դրս վկարո ստՁ

ներով, որ քամին միշտ միննոյն կողմից չէ փչում, նրանք կրակի չորս կողմից պատեր են շինում, ու վրան էլ ծածկում:

Այդ եղանակով շինած տունը սկզբում ծառայում էր միմիայն կրակ-աստածը միշտ վառ պահե-

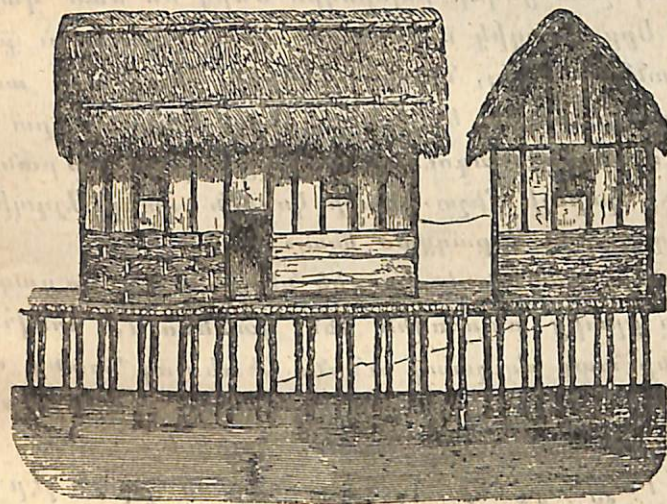

Նկ. 14. Վայրենիների բնակարանի մի ուրիշ տեսակը:

լու համար: Յետոյ երբ մարդիկ ցրեցին աւելի ցուրտ երկիրներ, նրանք տունը շինում էին իրանց ընակու-թեան համար:

Բնակած երկրի ու տեղի համաձայն, մարդկանց շինած բնակարաններն էլ սաստիկ տարբերում էին միմեանցից: Տաք երկիրներում ապրողների բնակա-

րանները շատ անհաստատ բաներ էին, նրանք շին-ւում էին գետնի երեսին, փայտի կողերով: (Տես նը-կար 12): Յուրտ երկիրների բնակարանները, ընդ-հակառակը՝ գետնափոր և շատ աւելի հաստատուն էին լինում: Ծովերի, լճերի ու մեծ գետերի մօտ ապրող մարդիկն էլ բոլորովին ուրիշ տեսակ բնա-կարաններ են շինում: Թունաւոր միջատներից ու

Նկ. 15. Ջրի վրայ շինած տուն:

այլ զանազան վնասակար կենդանիներից ապահով մը-նալու համար, մարդիկ բնակարանները շինում էին հէնց ջրի մէջ: Ափից ոչ շատ հեռու, ջրի մէջ նրանք հաստ գերաններ էին տնկում և զրանց դուրս ցցած գլուխների վրայ բնակարան շինում: Այդպիսի բնա-կարանը կամ տունը ափի հետ միացւում էր կամուր-ջով, կամ թէ չէ մարդիկ պարզապէս մակոյկներով էին ել ու մուտ անում:

ՀԱԳՈՒՍՏ

Նախամարդիկ հագուստ էլ չունէին: Տաք երկրներում ապրելով, նրանք հագուստի իսկի կարիք չէին զգում: Այս բոլորիս էլ այդպիսի երկիրներում ապրող շատ ցեղեր բոլորովին մերկ են ման գալիս:

Երբ մարդիկ սովորեցին կրակ վառել ու բնակարաններ շինել, նրանք սկսեցին հետզհետէ աւելի ու աւելի ցուրտ երկիրներ գնալ: Բայց ցուրտ երկրում առանց հագուստի ապրելը շատ դժւար բան էր. լսօ չի կարելի միշտ կրակի կողքին նստել: Այդպիսով մարդ կարող է քաղցած մնալ:

Այդ ժամանակ մարդիկ նկատում են, որ գազանները ցրտից բոլորովին չեն վախենում, որովհետեւ նրանք տաք մուշտակ ունեն: Հետեւելով նրանց օրինակին, մարդիկ սկսում են դրանից յետոյ իրանց սպանած գազանների մորթով ծածկւել:

Բայց այդ ձևի հագուստը նախամարդուն չէր կարող գոհացնել, որովհետեւ չգաբաղած մորթը թէ կոշտ է և թէ մարմինն լաւ չի կպչում: Հետզհետէ նրանք սովորում են գաբաղել մորթը: Առաջ նրանք քերում էին մորթի տակը, թրջում, ձեռքի մէջ ձմռում ու կակղեցնում էին: Բայց յետոյ, երբ ծանօթացան գառանք բոյսերի, օրինակ՝ գլուորի հետ, նրանք դրանց միջոցով աւելի լաւ կարողացան փափկացնել՝ դաքաղել իրանց մորթէ հագուստը:

Աւելի ուշ, մարդիկ սովորում են թելանման բոյսերից, կամ ծառերի բարակ կեղևներից կտորներ

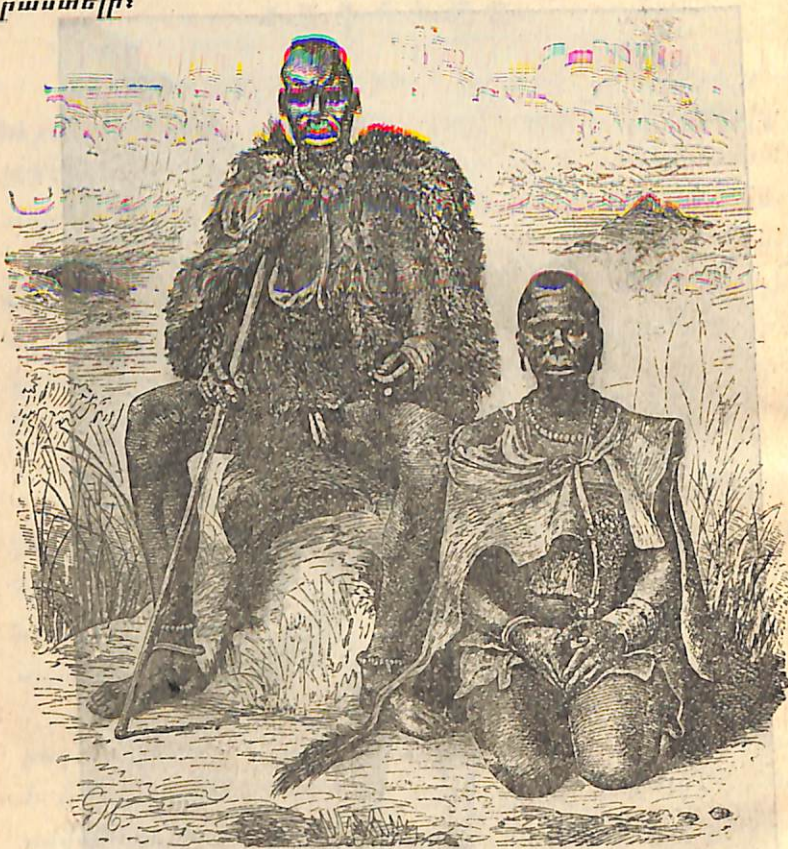
գործել ու նրանցից հագուստ կարել: Մարդու առաջին անգամ գործած կտորները չափազանց հասարակ

Նկ. 16. Մորթիով ծածկւած վայրենի:

ու պարզ բաներ էին, ինչպէս օրինակ, այսօրւան

Ճիլոպը կամ խսիրը: Շատ ու շատ ուշ են նրանք սովորել բրդից մանւածքներ ու գործւածքներ պատրաստելը:

Նկ. 17. Մորթով և կաշիով ծածկւած վայրենիներ:

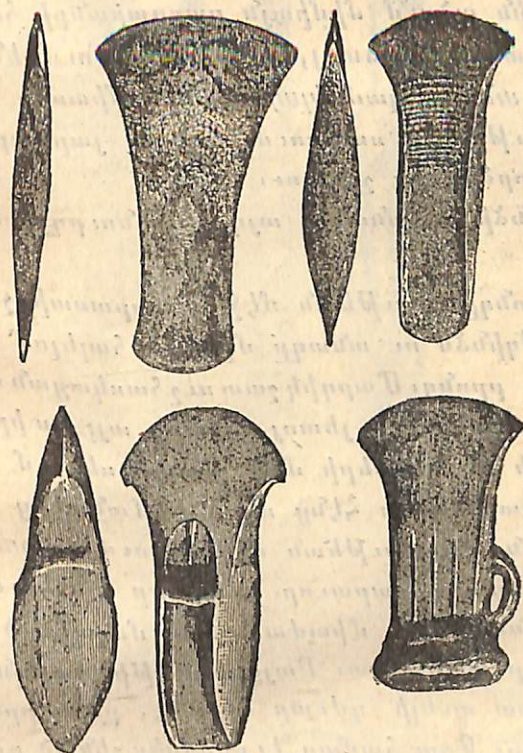
Կարելու համար էլ, իբրև ասեղ, մարդիկ գործ էին անում ծառերի փշեր, կենդանիների և մանաւանդ ձկների բարակ ոսկորներ:

Մետաղների հետ դեռ ևս ծանօթ չըլինելով, նրանք անկարող էին ասեղներ ունենալ:

12.

ՄԵՏԱՂՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Մետաղներ հայելի ու նրանցից դանադան իրեր պատրաստելը մարդիկ սովորել են շատ ուշ ժամանակ, երբ արդէն լաւ ծանօթ էին կրակի գործածութեան հետ:

Նկ. 18. Բրոնզէ գործիքներ:

Բնութեան մէջ մարդը շատ վաղ ժամանակից էր նկատել այս կամ այն մետաղը, բայց քանի դեռ կը-

րակ չունէր, նա չը գիտէր էլ թէ մետաղները կարող են հալել:

Մարդիկ ամենից աւելի ծանօթ էին պղնձին, որովհետեւ պղինձն է ամենից շատ պատահում բնութեան մէջ:

Սակայն մաքուր պղինձը շատ կակուղ է. նրանից անկարելի էր գործիքներ ու զէնքեր պատրաստել: Սկզբում մարդիկ այդ փայլուն մետաղը գործ էին ածում միմիայն զարդարանքի համար: Կրկը գտնելուց յետոյ, նրանք նկատում են, որ պղինձը, անագի կամ կլայելի հետ միասին հալելով, կարծրութիւն է ստանում, և շատ յարմար է դառնում գործիքներ շինելու:

Պղնձի ու անագի այդ խառնուրդը կոչւում է քրոնզ:

Բրոնզը բնութեան մէջ պատրաստի չէ պատահում: Պղինձն ու անագը միասին հալելով՝ կարելի է ստանալ բրոնզ: Մարդիկ շատ ուշ հասկացան այդ բանը:

Հասկանալուց յետոյ, նրանք այլ ևս իրանց գործիքների ու զէնքերի մեծ մասը սկսում են բրոնզից պատրաստել: Հէնց այդ ժամանակից էլ մարդկութեան պատմութեան մէջ սկսում է քրոնզի դարը, որ նոյնպէս հազարաւոր տարիներ է տևում:

Բրոնզի հետ միաժամանակ մարդիկ ծանօթացել են և երկաթի հետ: Բայց երկաթի հալելն ու մաքրելը շատ աւելի դժւար գործ է, քան բրոնզ պատրաստելը: Դրա համար էլ բրոնզից շինած գործիքներն ու զէնքերը շատ վաղ և աւելի են տարածւել, քան երկաթից շինածները:

Բայց երբ մարդիկ երկաթ հալելը սովորեցին,

իրանց բոլոր գործիքներն ու զէնքերը սկսեցին երկաթից պատրաստել: Երկաթը բրոնզից շատ աւելի դիմացկուն և լաւ է:

Նկ. 19. Բրոնզէ սրեր ու դաշոյն:

Այդ ժամանակից էլ սկսում է մարդկային պատմութեան երկաթէ դարը, որ շարունակւում է մինչև այսօր: Հիմա բրոնզից պատրաստում են միմիայն զարդարանքներ ու կահկարասիներ: Բրոնզէ ու քարէ դարերում, մարդիկ բոլորովին չը հրաժարւեցին իրանց քարէ գործիքներից. մինչև օրս էլ շատ տեղերում դեռ գործ են ածւում քարէ սանդն ու երկանը:

Ա Մ Ա Ն Ե Ղ Է Ն

Նախապատմական մարդու գործիքների մեջ ամանեղէնը նույնպէս շատ անհրաժեշտ բան էր:

Հնումը մարդիկ, երբ դեռ շնորհքով գործիքներ չունէին, իրանց ամանեղէնն էլ բնութիւնից էին վերցնում: Նրանք ամանի տեղ գործ էին ածում ծառի տերևներն ու կեղևը, տափակ քար, վայրի դղումներ,

Նկ. 20. Կաւէ ամաններ:

կալօսի կեղև, մեռած մարդու և կենդանու գանգ և այլն:

Իրանց առաջին գործիքները հնարելուց յետոյ միայն մարդիկ կամաց-կամաց սովորել են փայտից աւելի յարմար ամաններ շինել, բայց ոչ այդպիսի ամաններով և ոչ էլ ճիւղերից հիւսած կողովներով կարելի էր կրակի վրայ ջուր տաքացնել կամ կերակուր եփել: Նրանք իսկույն կայրւէին:

Այդ հնարաւոր եղաւ այն ժամանակ միայն, երբ մարդիկ սովորեցին կրակից չայրւող կաւէ ամաններ պատրաստել:

Կաւի ու նրան թրծելու եղանակի հետ նույնպէս մարդիկ պատահմամբ են ծանօթացել:

Նկ. 21. Կաւէ աման, որի վրայ երևում են ճիւղերի հիւսածքի հետքերը:

Զանազան բաներ լանալիս նրանք տեսել էին, որ մի տեսակ կարմիր հող կայ, որը միւս տեսակ

հողերի նման թափանցիկ չէ։ Այդ կարմիր հողը, վերան թաց բան դնելիս, միմիայն երեսից էր թրջւում, իսկ մէջը ջուր չէր անցնում։ Դա կաւն էր։

Այդ հանգամանքը նկատելով, մարդիկ ցանկացել են իրանց՝ ճիւղերից հիւսած կողովները, կաւի միջոցով անթափանց դարձնել։ Դրա համար կաւից ցելս են պատրաստում ու նրանով ծեփում կողովի ներսը և ապա թողնում որ ցելսը չորանայ։ Այդպէս՝ կաւով ծեփած կողովի մէջ այլևս հնարաւոր էր լինում ջուր լցնել։

Յետոյ մարդիկ փորձում են այդպիսի կողովով կրակի վրայ ջուր տաքացնել և տեսնում են, որ ծեփւած կողովի փայտեղէն մասը վառւում, ոչնչանում է, իսկ կաւը եփւում, քարանում, այսինքն թրծւում է։

Կաւը թրծելն այդպէս պատահմամբ սովորելուց յետոյ, մարդիկ հետզհետէ կաւից բազմաթիւ ու բազմատեսակ կոժ, կճուճ, բղուղ, ափսէ և այլ ամաններ են հնարել, որ մինչև օրս էլ դեռ գործ են ածւում։

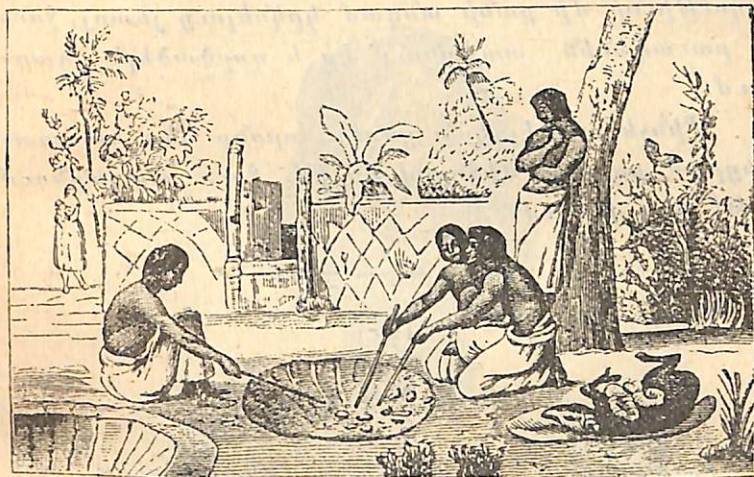
Մետաղից ու ապակուց ամանեղէն շինելը մարդիկ սովորել են շատ աւելի ուշ ժամանակներում։

14.

ՋՈՒՐ ԵՈՒՑՆԵԼԸ

Քանի դեռ մարդիկ կաւէ ամաններ չունէին, նրանք բոլորովին զուրկ էին ջուրը եռացնելու հնարաւորութիւնից։ Իսկ մինչև որ ջուրը չեռացւի, անկարելի է մի որ և է բան եփել։ Այդ պատճառով էլ մարդիկ, կրակը գտնելուց յետոյ, երկար ժամանակ

միմիայն խորոված կերակուրներ գիտէին պատրաստել։ Խորովում էին թէ միսը, թէ ձուկը, թէ պտուղը և թէ ամեն բան։

Նկ. 22. Սալ-քարի վրայ հաց են թխում։

Նրանք խորովելու մի քանի եղանակներ գիտէին. խորովում էին ուտելիքը կամ ուղղակի կրակի վրայ դնելով, կամ փայտէ շամփուրների անցկացնելով և կամ տաքացրած տափակ քարի վրայ դարսելով։

Հացն էլ քարերի վրայ էին թխում։ Կրակի վրայ մի տափակ քար էին դնում ու թողնում, որ լաւ տաքանայ։ Յետոյ քարի վրայ խմորի գնդակներ էին շարում և փայտի ծայրով այս ու այն կողմ շուռ տալիս, մինչև որ կեփւէին։

Այս ժամանակներում, մարդիկ ջուրն էլ քարերի միջոցով էին տաքացնում։

Նրանք փայտէ ամանը կիսով չափ լցնում էին

ջրով և նրա մէջ՝ կրակի վրայ լաւ տաքացրած քարեր դնում: Քարերի տաքութիւնը ջրին էր անցնում, որից յետոյ սառած քարերը ջրից հանում ու նրանց տեղ ուրիշ տաքացրածներ էին դնում: Եւ այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ, ջուրը բաւականին տաքանում էր և գործածելի դառնում:

Մինչև օրս էլ կան ցեղեր, որոնք դեռ ևս տաքացրած քարերի միջոցով են թէ ջուր տաքացնում և թէ հաց թխում:

15.

Զ Ա Ր Գ Ե Ր

Զարգարւելն էլ մարդու ամենագլխաւոր պահանջներից մէկն է: Դրա պահանջը մարդիկ շատ աւելի վաղ են զգացել, քան հագնւելու պահանջը:

Հագուստի մասին մարդիկ սկսել են մտածել այն ժամանակ միայն, երբ ցուրտ երկիրներ են տեղափոխւել: Իսկ զարգարւելու, գեղեցիկ երևալու զգացումը միշտ և ամեն տեղ էլ եղել է մարդու մէջ: Այդ զգացումը բնածին է բոլոր կենդանիների մէջ:

Տարւայ որոշ ժամանակներին, համարեա թէ բոլոր գազաններն ու թռչունները փոխում են իրանց մազերն ու փետուրները և գեղեցկանում են: Ուրիշ խօսքով՝ նրանք զարգարւում են բնութեան տւած զարդերով:

Թէև մարդկանց մէջ էլ զարգարւելու ցանկութիւնը բնածին է, բայց բնութիւնը նրանց չէ տւել

ոչ թռչունների գեղեցիկ փետուրները և ոչ էլ գազանների փայլուն մորթը: Դրանց փոխարէն բնութիւնը մարդուն տւել է խելք, որի շնորհով նա կարողացել է զարգարւելու շատ միջոցներ գտնել:

Նկ. 23. Զարգարւած կին:

Նախամարդիկ իրանց զարգարանքն էլ բնութիւնից էին վերցնում: Իբրև զարդ նրանք գործ էին ածում ծաղիկներ, տերեւներ, գունաւոր ժլժմունք, փայլուն փետուրներ ու մորթեր, մեռած մարդու կամ կենդանիների ատամներ և այլն:

Գեղեցիկ երևալու նպատակով, մարդիկ շատ անգամ աշխատում էին այս կամ այն թռչունին կամ

կենդանուն նմանւել: Դրա համար նրանք սանրվելու զանազան ձևեր էին հնարում, դէմքերն ու մարմինը ներկում էին և այլ միջոցների գիմում:

Հէնց հիմա էլ դեռ կան ցեղեր, որոնք զարդարւում և իրանց դէմքն ու մարմինը ներկում են ափսայէս, ինչպէս որ մեր նախապապերը անում էին տասնեակ հազարաւոր տարիներ առաջ:

Նկ. 24. Զարդարած վայրենիներ:

Մետաղների, թանկագին քարերի և ապակու հետ ծանօթանալով, մարդիկ հեռո՛հեռո՛ է կատարելագործել են իրանց զարդարանքն էլ:

Ոսկին ու արծաթը երկար ժամանակ միմիայն զարդարանքի համար էին գործ ածւում. իբրև դրամ գործ էին ածւում ուրիշ նիւթեր կամ առարկաներ:

ԿԵՆԴԱՆՆԵՐԻՆ ԸՆՏԱՆԵՑՆԵԼԸ

Նախապատմական մարդու կիսաքաղցած դրութիւնը բաւականին լաւանում է, երբ նա սովորում է ժամանակի ընթացքում վայրի կենդանիներին ընտանեցնել:

Շարունակ զանազան կենդանիների հետ գործ ունենալով, մարդիկ տեսնում են, որ կենդանիներից մի քանիսը կերակրւում են ափսայի ուտելիքներով, ինչով որ իրանք են կերակրւում:

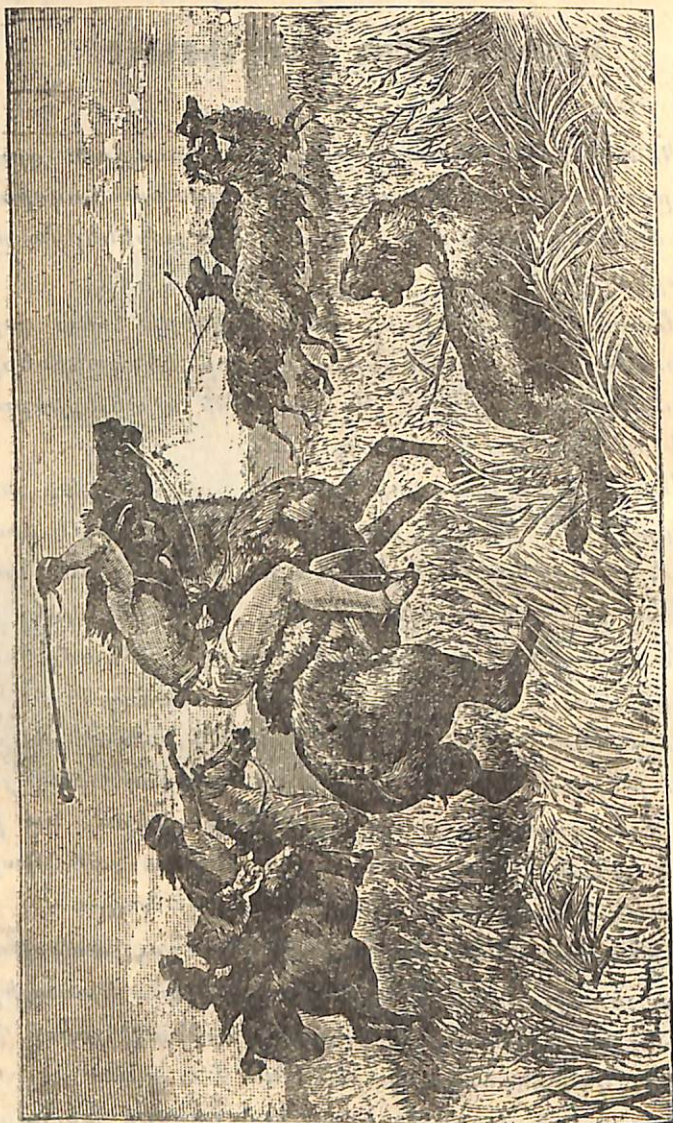
Այդ կարգի կենդանիներից է շունը: Շունը առհասարակ շատ քչով է բաւականանում, և եթէ նրան մի քանի ոսկոր զցեն, նա այլևս չի կամենայ հեռանալ:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ սկսել են շներին ընտանեցնել: Նրանք մեծ բազմութեամբ շներ էին պահում, և չաղացնում ուտելու համար:

Այդ ժամանակից մարդու աշխատանքը բաւականին թեթեւանում է: Փոխանակ օրերով որսի յետևից ման գալու և գլուխը վտանգի դնելու, նա իր պահած շներն էր ուտում, մանաւանդ որ շան միսը, աւում են, շատ համեղ է:

Շան ընդունակութիւնների հետ լաւ ծանօթանալուց յետոյ, մարդիկ սկսում են նրան ծառայեցնել զանազան պէտքերի համար, օրինակ՝ որսի են տանում, գազաններից պաշտպանում և այլն:

Շան նման խոզն էլ ուտելիքի կողմից պահանջկոտ չէ: Նա էլ ամենակեր է: Բացի դրանից նա շնից

Նկ. 25. Վայրենիների որսորդութիւնը:

աւելի շուտ է չաղանում: Մարդն ընտանեցնում է նաև խոզը և յետոյ շատ կենդանիներ:

Կենդանիներին ընտանեցնելու մի քանի միջոցներ կան: Ամենից շատ տարածւածն այն է, որ կենդանու ձագուկներին բռնում, պահում, մեծացնում են:

Որչափ էլ մարդիկ շատ կենդանիներ ընտանեցրել են արդէն, բայց և այնպէս դեռ ևս բազմաթիւ թռչուններ ու գաղաններ կան, որոնց մինչև օրս մարդիկ չեն կարողացել ընտանեցնել: Այդպիսիներին մենք վայրի ենք անւանում:

Կենդանիներ ընտանեցնելուց յետոյ, մարդիկ ուտելիքի կողմից թէև ապահով էին ու պէտք չունէին որսի համար այս և այն կողմ գնալ, բայց դեռ երկար ժամանակ նրանք դարձեալ շարունակում էին թափառական կեանք վարել: Դրա պատճառն այն էր, որ ընտանեցրած կենդանիների մեծ մասը, ինչպէս օրինակ՝ ոչխարը, այծը, կովը, ձին և այլն, նոյնպէս թափառական կեանք վարողներ էին:

Մարդիկ նկատել էին, որ այդ կենդանիները, դեռ վայրենի վիճակում էլ, մեծ խմբերով էին ապրում և շարունակ տեղից տեղ չլուծ, որպէսզի չը կոտորւեն խիստ տաքից կամ ցրտից:

Այդ հանգամանքից ստիպւած մարդիկ շարունակում էին իրանց թափառական կեանքը:

Հէնց այժմ էլ մեր երկրի այն ժողովուրդները, որոնք խաշնարածութեամբ են պարապում, ամառը քոչում են գէպի սարերը, իսկ աշնանը՝ դէպի դաշտավայրը:

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Անտառներում թափառելով ու շարունակ պտուղներ, հատիկներ և արմարիքներ ուտելով, նախամարդիկ շատ վաղ ծանօթացել էին նաև բոյսերի զանազան տեսակների հետ: Նրանք նկատել էին, թե ինչպէս մի վայր ընկած սերմի տեղը նոր բոյս էր աճում և նոյնանման պտուղներ ու սերմեր տալիս: Բայց սկզբում մարդիկ այդ բանի վրայ մի առանձին ուշադրութիւն չէին դարձրել. նրանց գլխովն անգամ չէր անցնում, թե կարելի է սերմեր ցանել ու մեծ քանակութեամբ բերք ստանալ:

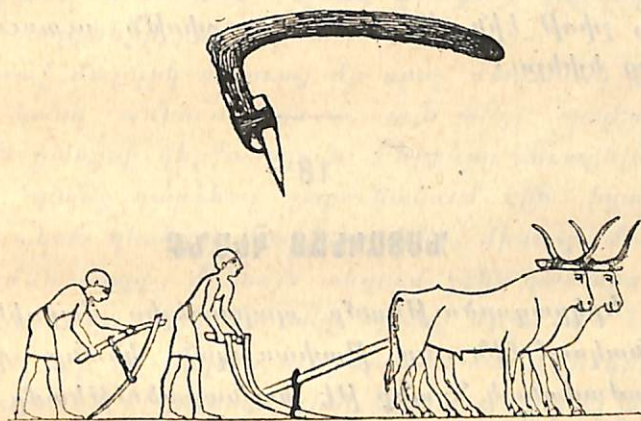
Նախամարդիկ դեռ այն գիտակցութեանը չէին հասել, որ կարողանային վաղուան ու միւս օրւան համար մտածել: Նրանք ապրում էին միմիայն այս օրւան հոգսերով: Այսօրւան ամեն մի պտուղն ու սերմը նրանց համար չափազանց մեծ արժէք ունէին: Նրանք չէին կարող սիրտ անել ձեռքն ընկած այսօրւան պաշարը գետնում թաղել այն յոյսով, որ մի քանի ամսից յետոյ նոր բերք ստանան: Բացի դրանից՝ նրանք չէին կարող իրանք ցանքսի մօտ՝ ամիսներով քաղցած նստել ու պահապան դառնալ: Իսկ եթէ պահապան չը դառնային, ցանքսը կը փչացնէին ամեն կողմ վիտացող կենդանիներն ու թռչունները:

Մարդիկ երկրագործութեամբ սկսել են պարապել այն ժամանակ միայն, երբ ընտանեցրած կենդանիների շնորհով, նրանք ուտելու բաւականին առատ թէ միս և թէ կաթ են ունեցել: Այդ ժամա-

նակ նրանք այլևս չէին վախենում, թե սովից կը մեռնեն և կարող էին ցանքսի հասնելուն սպասել:

Ամենից առաջ, մարդիկ ցանել են այնպիսի սերմեր, որոնք թէ խոշոր են և թէ կարճ ժամանակում են հասնում: Այդպիսի սերմերից են՝ բակլան, լոբին, եգիպտացորենը և ուրիշ հացահատիկներ:

Պտղատու ծառեր ցանելու կամ տնկելու մասին մարդիկ, սկզբում, իսկի չէին էլ մտածում, որովհետև դրանց պտուղներն ստանալու համար շատ երկար տարիներ սպասելու էին:

Նկ. 26 և 27. Նախնական արօրների տեսակները

Սկզբում նրանք ցանում էին առանց որևէ գործիքի. սերմը հողի մէջ թաղում էին ձեռքերով և բերքն էլ ձեռքերով քաղում: Բայց յետոյ, ցանելու գործին հետզհետէ ընտելանալով, նրանք նկատում են, որ երբ գետինը լաւ է քանդած ու հողը փափկացրած, բոյսերն աւելի լաւ են աճում ու բերքն էլ

առատ է լինում: Այդ ժամանակից էլ նրանք հնարում են իրանց առաջին արօրը, որը հետզհետե կատարելագործում են:

Հաց թխելը նոյնպէս մարդիկ մի անգամից չեն սովորել: Սկզբում նրանք հասած հասկերը քարերով ջարդում, հատիկները ջոկում և այնպէս հում-հում էին ուտում: Բաւական ժամանակ անցնելուց յետոյ միայն, նրանք սովորել են հացահատիկներն աղալ և ալիւր դարձնել: Աղում էին՝ երկու քարի միջև ջարդելով, սանդի մէջ ծեծելով և երկանքի միջոցով: Այդ ձևով աղած ալիւրը նրանք խառնում էին ջրի հետ, շփոթ էին շինում ու այդ շփոթն ուտում, առանց եփելու:

ՆՍՏԱԿԵԱՅ ԿԵԱՆՔ

Երկրագործութեամբ պարապելիս մարդիկ շարունակում էին դեռ թափառական կեանք վարել: Միաժամանակ նրանք թէ խաշնարածութեամբ և թէ որսորդութեամբ էին պարապում:

Իսկապէս, այս կամ այն զբաղմունք ընտրելը, գլխաւորապէս կախած էր նրանից, թէ մարդիկ ի՞նչ պիտի երկրում էին ապրում:

Եթէ նրանք գետերի կամ ծովերի եզերքին էին ապրում, աւելի շատ ձկնորսութեամբ էին պարապում: Իսկ եթէ նանց ապրած երկիրը շատ աւելի յարմարութիւններ ունէր որսորդութեան, խաշնարածութեան կամ հողագործութեան համար, մարդիկ

այդ զբաղմունքներն էին ընտրում: Լինում էին այնպիսի երկիրներ, ուր կարելի էր այդ զբաղմունքներից թէ մէկը և թէ միւսն ունենալ:

Հէնց մեր երկրի շատ տեղերում էլ ժողովուրդը միաժամանակ պարապում է թէ հողագործութեամբ և թէ խաշնարածութեամբ: Ամառայ ամիսներին ընտանիքի մի մասը գնում է խաշների հետ «սարը» թափառելու, իսկ միւս մասը մնում է գիւղում՝ երկրագործական աշխատանքներ կատարելու:

Հետզհետե երկրագործութեան վարժելով, նախամարդիկ չեն սկսել միանգամից նստակեաց կեանք վարել ու հիմիկւան պէս գիւղեր ու քաղաքներ շինել: Այդ էլ կատարել է շատ դանդաղ կերպով և երկար տարիների ընթացքում:

Առաջ մարդիկ տարւայ մի որոշ ժամանակ էին միայն կանգ առնում այս ու այն տեղ, որպէսզի սպասեն ցանքսի վերջանալուն: Բերքերը հաւաքելուց յետոյ, նրանք դարձեալ շարունակում էին իրանց թափառական կեանքը: Բացի դրանից, միևնոյն մարդիկ, ամեն տարի, միևնոյն տեղում չէին կատարում իրանց ցանքսը: Ընդհակառակը՝ նրանք միշտ ման էին գալիս, և ուր որ ազատ ու յարմար տեղ էին գտնում, այնտեղ էլ ցանում էին: Ազատ տեղեր էլ խօս շատ. չէ՞ որ մարդիկ հիմիկւան չափ բազմաթիւ չէին:

Երկրագործութեամբ պարապելու գաղափարը առաջին անգամ կնոջ ուղեղումն է ծագել:

Կանայք իրանց երեխաներին կերակրելու և մեծացնելու հոգսերով ծանրաբեռնւած, անկարող էին սողամարդկանց նման որսորդութեամբ պարապել: Նրանք ստիպւած էին շատ աւելի բուսեղէն ուտե-

լիքներով բաւականանալ: Այդ պատճառով էլ կանայք աւելի շատ միջոց ունէին բոյսերի հետ ծանօթանալու և սերմեր ցանելու փորձեր անել:

Տղամարդիկ երկար ժամանակ խորշում էին երկրագործութիւնից՝ անվայել գործ համարելով այդ: Նրանք այդ աշխատանքը թողնում էին կանանց, իսկ իրանք որսորդութեամբ էին պարապում:

Մինչև այսօր էլ կան ցեղեր, որոնց մէջ երկրագործութիւնը «կանանց գործ» է համարւում:

19.

ՀԱՆՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Շարունակ երկրէ երկիր գնալու ստիպւած նախամարդիկ՝ ճանապարհներից բոլորովին զուրկ էին:

Դեռ ոչ միայն այսօրւան երկաթուղիները, խլճուղիներն ու աւտոմոբիլները չը կային, այլև մինչև անգամ հասարակ ճանապարհներ ու ընտանի անասուններ էլ գոյութիւն չունէին:

Նրանք ստիպւած էին շարունակ ոտքով ման գալ: Իսկ ոտքով շատ հեռու ճանապարհ չէր կարելի գնալ, և եթէ գնում էլ էին, այդ ամիսներ ու տարիներ էր տևում:

Ոտքով ճանապարհորդելու դժւարութիւններից նախամարդիկ ազատւում են, երբ սովորում են կենդանիներին ընտելացնել: Իսկ հեռու տեղեր ճանապարհորդելը հեշտանում է միայն այն ժամանակ, երբ մարդիկ հնար են գտնում ջրի վրայ նաւարկել:

Գետերի ու ծովերի մօտ ապրող մարդիկ շատ

վաղ էին նկատել, որ մի քանի առարկաներ, օրինակ քարը՝ ընկղմում, ջրի տակն է գնում, իսկ մի քանիսն էլ, ինչպէս փայտը՝ ջրի երեսը մնում ու լողում էին: Յետոյ պատահել է, որ ջրի մէջ ընկած մարդը, խեղդելուց ազատւելու յուսով, բռնել է մի լողացող գերանից և նկատել, որ ինքն էլ գերանի հետ լողում է ջրի երեսին:

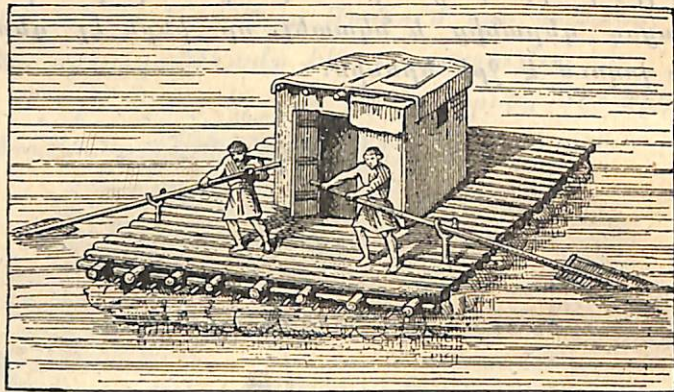

Նկ. 28. Նաւակ:

Այդ բանը նկատելուց յետոյ, մարդիկ այլ ևս դիտմամբ էին գետի մէջ գերան գցում և իրանք էլ վրան նստած մի որոշ տեղ գնում:

Լողացող գերանը ուղած տեղը և ուղած ժամանակ գետափին մօտեցնելն էլ մի դժւար բան չէր: Դրա համար գերանի վրայ նստած մարդն իր հետ մի երկար ձող էր վերցնում և նրա ծայրը գետի յատակին հպում:

Մէկ անգամ այդ եղանակով ջրի վրայ ճանապարհորդելու հնարը գտնելուց յետոյ, մարդիկ այլևս հետզհետէ կատարելագործում են նրան: Մի քանի հոգի միասին ճանապարհորդելու նպատակով, մար-

Նկ. 29. Լաստ:

դիկ մի քանի գերաններ էին իրար կապում: Եւ այդ եղանակով ստացւել է այն լաստը, որ մինչև օրս էլ դեռ գործ է ածւում Կուր գետի վրայ:

Այդպիսով հիմք է դրւում նաւագնացութեան:

20.

ԱՌԱՎԱՍՏԱՆԱԻ

Լաստով ճանապարհորդելիս, մարդիկ նկատում են, որ քամի եղած ժամանակ, լաստը քամու ուղղութեամբ աւելի արագ է սլանում: Այդ հանգամանքը մարդու մէջ միտք է ծագեցնում առաջապատներ շինել:

Սկզբում իբրև առաջատու գործ էին ածում հաստ ծառերի կեղևներն ու կենդանիների մորթիները: Աւելի ուշ մարդիկ սկսել են գործածել զանազան գործւածքներ, սկսած ճիւղալից մինչև այսօրւան գործածւող ամուր քաթանը:

Լաստն իր քառանկիւնի ձևով շատ անյարմար էր ղեկավարելու համար, ուստի մարդիկ հետզհետէ այդ էլ են կատարելագործում: Նրանք մտածում են վերցնել ծառի հաստ բոյնը, փորել նրան մի կողմից, տաշտի ձև տալ ու նրանով ճանապարհորդել:

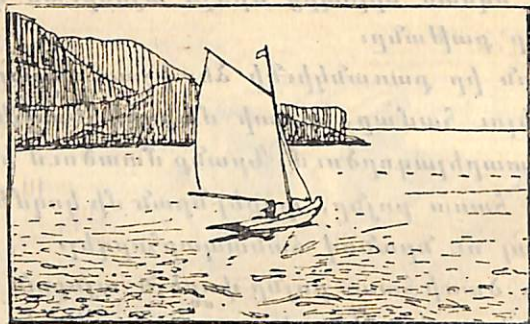
Բայց ծառի հաստ բոյնը փորելն այնքան էլ հեշտ բան չէր, երբ մարդիկ դեռ քարէ կացիներից զատ, ուրիշ ոչ մի յարմար գործիք չունէին: Հէնց դրա համար էլ մարդիկ մեծ համբերութեամբ, մի քանի տարի աշխատում էին, մինչև որ կարողանում էին մի կերպ գլուխ բերել տաշտածև մակոյկը:

Կրակ վառելու հնարը գտնելուց յետոյ, ծառի բոյնը փորելն էլ համեմատաբար հեշտացաւ: Այս անգամ մարդիկ ծառի բոյնը փորում էին այրելով: Հաստ գերանի մի կողմի վրայ կրակ էին վառում և գերանը բաւականին այրելուց յետոյ, կրակը հանգցնում էին: Գերանի այրւած, ածուխ դարձած մասը շատ աւելի հեշտութեամբ էր փորւում: Այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելուց յետոյ, ցանկացած մակոյկը կարճ ժամանակից յետոյ պատրաստ էր լինում:

Մակոյկն ու առաջատանաւը հնարելուց յետոյ, մարդիկ հնարում են նաև թիւրը, որոնցով թիավարում են քամու հակառակ ճանապարհորդելու ժամանակ:

Աւելի ուշ, մարդիկ ջրի վրայ նաւարկելու մի

ուրիշ միջոց էլ են գտել: Անասունների մորթուց տիկ պատրաստել սովորելուց յետոյ, նրանք փշած-ուռեց-րած տիկերը միմեանց էին կապում, վրաները տախ-

Նկ. 30. Առագաստանաւ:

տակներ դարսում և ջրի երեսը զցում ու թիավարում: Հին ժամանակներում, հայերն այս եղանակով էին ճանապարհորդում Հայաստանի գետերի վրայ:

ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴՈՒ ՆԻԹԱ- ԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

21.

ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ՄԱՐԴԻԿ ՀԱՄԱԽՄԻԷԼ

Նախամարդիկ սկզբում, վայրի գաղաններէց շատերի նման, բոլորովին առանձին-առանձին էին ապրում: Նրանք ոչ միայն դեռ ևս ցեղեր ու ազգեր չէին կազմում, այլև ընտանիք էլ չունէին: Ամեն մարդ առանձին էր թափառում և աշխատում իր զուլը պահել:

Սակայն կարիքն ու կեանքի պայմանները շուտով ստիպում են նրանց հետզհետէ համախմբելու և խմբերով ապրելու: Մարդիկ տեսնում էին, որ կան շատ այնպիսի գործեր, որ միայնակ մարդու համար դժւար է կատարելը, այնինչ ընկերովի ամեն գործ հեշտանում է: Ընկերովի աւելի հեշտ է գաղաններից պաշտպանւելը. ընկերովի նոյնպէս հեշտ է խոշոր կենդանիներ որսալը:

Սկզբում մարդիկ մի քանի հոգով միանում էին՝ միմիայն մի որ և է դժւար աշխատանք կատարելու դէպքում. օրինակ՝ մի գաղան սպանելու կամ նաւակ փորելու համար: Իսկ երբ դժւար աշխատանքը վեր-

ջանում էր, նրանք դարձեալ ցրւում էին և ամեն մէկը մի կողմ էր գնում: Սակայն միասին աշխատելու կարիքը աւելի ու աւելի յաճախ կրկնւելով, մարդիկ սովորում են խմբերով ապրել: Այդ խմբերը այլևս մի-մի մեծ ու փոքր ընտանիք կամ ցեղ են կազմում:

Ամեն մի ընտանիք կամ ցեղ իր գլխաւորն ունէր, որ ցեղի ամենածեր անդամն էր: Այդ գլխաւորը համարւում էր ցեղի նահապետը: Դրա անունով էր կոչւում ամբողջ ցեղը: Այսպէս օրինակ՝ ասում էին Դաւթի ցեղը, Հայկի որդիքը, Թորգոմի զաւակները և այլն:

Նահապետին ցեղի բոլոր անդամները լսում ու հնազանդում էին: Նրա կարգադրութեամբ էին կատարւում բոլոր աշխատանքները, նրա առաջնորդութեամբ էր ցեղը պատերազմի գնում՝ մի ուրիշ թշնամի ցեղի դէմ:

22.

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ

I

Հայկը հեռանում է Սեմաարի դաւաթից:

Հայերն էլ շատ հին ժամանակներում ունեցել են իրանց նահապետները:

Ամենաառաջին նահապետն եղել է Հայկը, որի անունով էլ իր ցեղը կոչւել է Հայ:

Հայկն ու իր ցեղը սկզբում նոյնպէս թափառական կեանք էին վարում, ինչպէս ուրիշ շատ ցեղեր:

Նրանք տարւայ մեծ մասը անց էին կացնում Յփրատ ու Տիգրիս երկու մեծ գետերի միջև գտնուող ընդարձակ ու բարեբեր դաշտավայրում:

Այդ երկիրը կոչւում է Միջագետք, որի հարաւային կողմերումն է գտնւում Սեմաարի դաշտը, ուր շինւել է աշխարհիս ամենահին ու հռչակաւոր քաղաքներից մէկը՝ Բաբելոնը:

Սեմաարի ընդարձակ դաշտավայրում, բացի Հայկի ցեղից՝ կողք-կողքի ապրում էին նաև բազմաթիւ ուրիշ ցեղեր:

Այդ ցեղերից մէկի նահապետը, Բէլ անունով, մի յայտնի քաջ, կուարար ու ճարպիկ որսորդ էր: Նրան մինչև անգամ Աստուծոյ տեղ էին պաշտում: Շատ ցեղեր նրանից վախելով հնազանդւել էին իրան:

Բոլոր ցեղերին հնազանդեցնելուց և իր ծառաները դարձնելուց յետոյ, գոռոզացած Բէլը փորձում է Հայկի ցեղն էլ իրան խոնարհ ծառայ դարձնել: Բայց Հայկն ու իր մարդիկը, որոնց թիւը հասնում էր մօտ երեք հարիւր հոգու, չուզեցին նրա ստրուկը դառնալ և Սեմաարի դաշտը թողին հեռացան:

Նրանք գնացին դէպի հիւսիսային կողմերը՝ Արարատ կոչւած աշխարհը:

Անցնելով Տիգրիս գետի եզերքովը, ճանապարհին նրանք տեղ-տեղ կանգ էին առնում՝ ուտելիք ձարելու կամ թշնամի ցեղերի դէմ կուելու համար:

Երկար ճանապարհորդելուց յետոյ, Հայկն իր մարդ-

կանցով վերջապէս հասնում է Տիգրիսի գետի վերին ափերին՝ բարձր լեռների ստորոտին կանգ է առնում։ Այդտեղ առաջուց զանազան ցեղեր էին ապրում։ Նրանք սակաւաթիւ լինելով, վախենում են Հայկից և նրան հպատակում։

Այդ նոր երկիրը Հայկը յանձնում է իր Կադմուս թուռնը կառավարելու, իսկ ինքը, իր ցեղի մի մասը հետն առնելով, աւելի հեռու է գնում։ Նա անցնելով բարձր-բարձր սարերից, կանաչ ու ծաղկաւէտ հովիտներից, խոր-խոր ձորերից ու մեծ ու պստիկ գետակներից, հասնում է Աղի ծովի հիւսիսային արևմտեան կողմը։ Այստեղ, նա մի ջրառատ ու հովասուն լեռնադաշտի վրայ բնակութիւն է հաստատում։

Հայկի բնակած այս նոր տեղն էլ ամայի չէր. այնտեղ էլ շատ հնուց ապրում էին ուրիշ բազմաթիւ մանր-մունր ցեղեր, որոնք նոյնպէս թափառական կեանք էին վարում։

Ժամանակի ընթացքում, Հայկն այդ ցեղերին մասամբ քաղցրութեամբ և մեծ մասամբ էլ բռնի ուժով հպատակեցնում է իրան։

Այդ նոր երկրում, Հայկն ու իր մարդիկը սկսում են հետզհետէ երկրագործութեամբ պարապել։ Միջագետքում երկար ժամանակ ճանապարհորդելիս, նրանք տեսել ու սովորել էին այդ կողմի ժողովուրդներից հողագործութեամբ պարապելու եղանակը։

Հայկը մի գիւղ է շինել տալիս, որն իր անուանով կոչւում է Հայկաշէն։ Երկար տարիների ընթացքում այդ կողմերում շատ մեծ ու փոքր ուրիշ գիւղեր են շինւում, որոնք բոլորը միասին կոչւում են Հարք գաւառ, որ նշանակում է հայրերի բնակած տեղ։

II

Հայկի և Բէլի կռիւը

Երբ Բէլն իմանում է, որ Հայկը չուգենալով իրան հնազանդել, իր մարդկանցով փախել գնացել է հեռու աշխարհ, սաստիկ բարկանում է։ Նա հրամայում է իր օգնականներին՝ հաւաքել բոլոր իրանց քաջ զինակիրներին, զինել նրանց ընտիր զէնքերով և ամուր զրահներով ու գնալ Հայկի ետևից։

Սենաարի դաշտի բոլոր ցեղերը իրար էին անցել. բոլոր ցեղապետները մեծամեծ պատրաստութիւններ էին անում։

Քանի օրերն անցնում էին, այնքան Բէլը յուզւում ու կատաղում էր։

Վերջապէս բաւական երկար օրերից յետոյ, բոլոր մանր ցեղապետները իրանց բազմաթիւ զինակիրներով, մեծ պաշարով եկան հաւաքւեցին մեծ ցեղապետի՝ հսկայ Բէլի շուրջը։

Այդ խառնիճաղանձ բազմութեան գլուխն անցած, բռնակալը ճանապարհ է ելնում և շտապով Հայկին հետևում։

Հէնց որ Բէլը Միջագետքի սարերից անցել, Կորդուաց լեռներն էր բարձրացել և ոտք դրել Կադմուսին յանձնւած երկիրը, վերջինս իսկոյն լուր է հասցնում Հայկին, թէ Բէլը գալիս է։

Անվախ ու ազատասէր հայոց նահապետը, առանց շփոթւելու, իր սակաւաթիւ, բայց կուր վարժ մարդկանցով՝ դուրս է գալիս Բէլին ընդառաջ։ Նա գրնում հասնում է Աղի ծովի հարաւային արևելեան կողմ։

մերը, ու այդտեղ, մի դաշտավայրում բանակ է դնում:

Հազիւ թէ հանգստացել էին Հայկն ու իր կրտսերը, ահա սարի լանջին երևում է երկարահասակ և յաղթանդամ Բէլը, մի խումբ զինակիրներին հետ:

Հեռւից շատ գեղեցիկ նկատւում էին նրա գլխին բրոնզէ սաղաւարտը, կուրծքի և թիկունքի զրահներն ու մէջքի փայլուն գօտին: Նա մի ձեռքին բռնել էր նիզակ, միւսին բրոնզէ վահան, ուսից կախ էր զցել աղեղ, իսկ մէջքիցն էլ կախել էր սուր:

Բէլի գէմ դուրս եկող հայոց ալեգարդ հահապետն էլ էր զինւել ու զարդարւել, բայց ոչ այնպէս շքեղ ու հարուստ, ինչպէս իր թշնամին: Նրա ամբողջ զարդարանքն ու զէնքը իր գեղեցիկ աղեղն ու բազմաթիւ նետերն էին:

Երկու թշնամի բանակները երբ արդէն բաւական իրար են մօտենում, Բէլն իր մարդկանցով փորձում է առաջ գալ և մի յարձակումով կուրս վերջ տալ:

Հայկն ու իր քաջերը Բէլի մարդկանց գլխին կարկտի նման նետեր են թափում և ստիպում յետ նահանջել: Հսկայ Բէլն էլ է վախենում, նա շուտ է գալիս, որ գնայ իր մայր՝ բանակի գլուխն անցնի և ապա յարձակում գործի:

Իր կեանքը կոխներին մէջ անցկացրած հայոց փորձած նահապետը, իսկոյն գլխի է ընկնում, թէ ինչ էր ուզում անել Բէլը. ուստի առանց ժամանակ կորցնելու, չոքում է գետնին, ճարպիկութեամբ քաշում է աղեղը ու նշան առնում ուղղակի հակառակորդի կրծքին:

Սլանում է երեք-գլխանի նետը, զարկում է հրակայի կրծքին, ջարդում նրա բրոնզէ տախտակները և խրւում սիրտը:

Ահուելի մոնչիւնով գլորւում է ամբարտաւան ու գոռոզ բռնակալը:

Բէլի մարդիկը երբ տեսնում են իրանց պաշտած հսկային ու աստծուն գետին գլորւած, սարսափահար են լինում ու փախչում դէս ու դէն:

Պատերազմի դաշտում նրանք թողնում են բազմաթիւ ձիեր, ջորիներ, զէնքեր, զրահներ և իրանց ընկերների դիակները...

Հայկը այդ հարստութեան մի մասը բաժանում է իր քաջարի կուռդներին, իսկ մի մեծ մասն էլ ինքն ու իր զաւակներն ու թոռներն են վեր առնում և տանում իրանց հետ Հայկաշէն:

Այս յաղթութեան յիշատակն իր ցեղի մէջ վառ պահելու համար, Հայկը կուրս տեղում մի գիւղ է շինել տալիս ու նրան անւանում է Հայք. երկար ժամանակ անցնելուց յետոյ, ամբողջ գաւառը կոչւում է Հայոց Ձոր, իսկ Բէլի ընկած տեղը՝ Դերեզմանք:

Այս բոլոր գործերը կարգադրելուց յետոյ, Հայկը վերադառնում է Հարք գաւառը, տանելով իր հետ նաև Բէլի մարմինը, որ թաղել է տալիս մի բարձր լեռան վրայ, որպէսզի թոռներն ու ծոռները դրա գերեզմանը տեսնելիս՝ յիշեն իրանց նախահօր քաջութիւնը:

Դրանից յետոյ, Հայկը դեռ էլի բաւական երկար տարիներ էլ է ապրում և ապա մեռնում խոր ծերութեան մէջ, մեծ ցաւ պատճառելով թէ իր զաւակներին ու թոռներին և թէ բոլոր իր ցեղի մարդկանց:

23.

Ազատներ եւ ստուկներ:

Մարդկային զանազան ցեղերը միշտ թշնամի էին իրարու, միշտ աշխատում էին միմեանց բնաջինջ անել: Նրանք իրար պատահած ժամանակ, միմեանց որսում էին ճիշտ ախպէս, ինչպէս որ որսում էին կենդանիներին:

Մարդիկ սպանում, ոչնչացնում էին իրար ոչ թէ հէնց ախպէս, իրանց զարճութեան համար, այլ որպէսզի իրանք ապրուստի կողմից աւելի ապահով լինեն: Նրանք միշտ վախենում էին, թէ բնութեան մէջ եղած ուտելիքները չեն կարող բոլոր մարդկանց բաւակաւնացնել: Դրա համար հարկաւոր էր, ուրեմն, միմեանց ոչնչացնել, որ իրանց աւելի շատ բաժին մնար:

Սովից մեռնելու վախից ստիպւած, մեր նախապապերը մինչև իսկ ուտում էին իրանց սպանած մարդկանց: Ուտում էին նոյնպէս և ողջ բռնած գերիներին, որպէսզի ի զուր չը կերակրեն նրանց:

Այն ժամանակ, երբ մարդիկ սովորեցին կենդանիներին ընտանեցնել և խաշնարածութեամբ ու երկրագործութեամբ պարապել, նրանք հետզհետէ թողեցին գերիներին ուտելու սովորութիւնը:

Նրանք բռնած գերիներին ուտելու փոխարէն, աշխատեցնում էին ճիշտ ախպէս, ինչպէս իրանց ընտանի անասուններին: Գերիներն էին պահում-պահպանում խաշները, հերկում-մշակում հողը և կատարում բոլոր տնային աշխատանքները: Իսկ տէրերը՝

«աղաները» միմիայն զարճութիւններով կամ պատեղազմներով էին զբաղւում:

Այդպիսով ամեն մի ցեղի մէջ եղած մարդիկ հետզհետէ բաժանեցին երկու տեսակի: տէրերը, որ ոչ մի դժւար աշխատանք չէին անում և կոչւում էին ազաւանք, և գերիները՝ որոնց պարտականութիւնն էր բոլոր աշխատանքները կատարել: Վերջինները կոչւում էին ստրուկներ:

Ստրուկները մարդու հաշւում չէին: Նրանք իրաւունք չունէին ոչ գէնք կրելու, ոչ պատերազմի գնալու և ոչ էլ մի որ և է իշխանութիւն ունենալու: Ազատները կարող էին նրանց ծեծել, բանտարկել, տանջել և մինչև իսկ սպանել, առանց մի որոշ պատիժ կրելու: Ստրուկներին մինչև իսկ ծախում էին՝ իբրև աշխատող կենդանիների:

24.

ԻՇԽԱՆԱՒՈՐՆԵՐ

Միշտ ցեղի նահապետը չէր, որ ցեղին առաջնորդում էր պատերազմներին: Պատահում էր, որ նահապետի ծերութեան կամ տկարութեան և կամ մի այլ պատճառով, ցեղն իր համար մի ուրիշ առաջնորդ էր ընտրում: Սովորաբար ընտրում էին այնպիսի մէկին, որը ցեղի մէջ աչքի էր ընկնում թէ իր քաջութեամբ ու անվեհերութեամբ և թէ իր խելքով ու փորձառութեամբ: Ամբողջ ցեղի կողմից ընտրւած այդ առաջնորդը՝ համարւում էր ցեղի զօրապետը կամ ցեղապետը:

Զօրապետը ոչ միայն պատերազմների էր առաջնորդում ցեղին, այլ և, խաղաղ ժամանակն էլ, ցեղի դատաւորն էր հանդիսանում: Յեղի անդամների միջև պատահած վէճերի և կռիւների համար զօրապետին էին դիմում և նրանից դատաստան ու արդարութիւն խնդրում:

Սակայն շատ էլ հեշտ բան չէր մէկ մարդու համար մի քանի պաշտօններ վարել: Մանաւանդ, որ գնալով, ցեղը աւելի ու աւելի բազմամարդ էր դառնում և գործերն էլ շատանում էին: Այդ դէպքում ցեղապետն իր համար օգնականներ էր ընտրում ու նրանցից ամեն մէկին մի առանձին պաշտօն յանձնում:

Յեղապետն ու իր օգնականները իրանց կատարած ծառայութիւնների համար, վարձատրւում էին նրանով, որ պատերազմներում ձեռք բերւած աւարի մեծ մասը նրանց էր տրւում: Այդպիսով, ժամանակի ընթացքում, նրանք սաստիկ հարստանում, բազմաթիւ նոր ու նոր իրաւունքներ են ձեռք բերում և դառնում են ցեղի իշխանաւորները կամ իշխանները: Յեղն էլ, հետզհետէ բազմանալով դառնում է ազգ: Ամենից շատ հարստութիւն և ամենից աւելի իրաւունքներ ձեռք բերած իշխանը կոչւում է թագաւոր:

Թագաւորներն ու իշխանները, հետզհետէ աւելի ու աւելի ճոխ ու փարթամ կեանք են վարում: Պատերազմներից ստացւած աւարն այլևս բաւարարութիւն չէ տալիս օրէցօր աճող պէտքերին: Մեծաքանակ ծախսերը լրացնելու համար, նրանք իրանց հպատակ ժամանակների վրայ տուրք կամ հարկ են դնում:

ամեն մի մարդ պարտաւորւում է իր տարւայ եկամուտներից մի որոշ մասը թագաւորին կամ իշխանին տալ:

25.

Ա Ր Ա Մ

(Իշխան)

I

Հայկ նահապետի մեռնելուց յետոյ, նրա որդիքն ու թոռները հետզհետէ ցրւում են աւելի ու աւելի հեռաւոր տեղեր:

Դրանցից ոմանք գնում են դէպի հիւսիս, ոմանք արեւմուտք, իսկ մեծ մասամբ՝ դէպի հիւսիս արևելք:

Վերջիններից շատ-շատերը տեղաւորւում են Երասխ գետի ափին, ուր ժամանակի ընթացքում շինում են բազմաթիւ գիւղեր ու քաղաքներ:

Հայաստանի ամենահին քաղաքն էլ շինւել է Երասխ գետի ափին և կոչւել է Արմաւիր:

Զանազան կողմեր ցրւած հայերը, միմեանցից բոլորովին անջատ էին ապրում, և դրա համար էլ, սաստիկ անզօր էին: Այդ բանից օգուտ քաղելով, հարևան ազգերը նրանց խիստ նեղում էին և շարունակ յարձակումներ էին գործում նրանց վրայ:

Այդ ժամանակներում Հայաստանի հարևաններն էին՝ արևելքից Մարաստանը, հարաւից հզօր Ասորեստանը, իսկ արեւմուտքից Կապադովկիան:

Հայաստանի բնակիչներն անկարող լինելով այդ

մեծ ազգերին դէմ դնել, ծանր տուրքեր էին տալիս նրանց և մի կերպ իրանց գլուխը պահում:

Յրևած հայերը սակայն չկարողանալով երկար ժամանակ այդ ստրկական վիճակը տանել, ջանքեր են գործ դնում հետգհետէ իրար միանալու և ընդհանուր ոյժով դիմադրելու զօրաւոր թշնամիներին:

Այդ խառնաշփոթ ժամանակներում, բոլոր ցեղապետների մէջ, ամենից աւելի ուժեղն ու սիրւածը՝ երիտասարդ ու կտրիճ Արամն էր, որը կարճ միջոցում կարողանում է Հայաստանի բոլոր ցեղերն իր իշխանութեան տակ առնել և այդպէս դառնալ զըլխաւոր ցեղապետ:

Բոլոր ցեղապետները խոստացել էին կանոնաւոր կերպով օգնել Արամին՝ տալով նրան թէ կռուողներ և թէ պատերազմի համար անհրաժեշտ ամեն ինչ՝ ձի, կով, ոչխար, նոյնպէս ցորեն, գարի և զանազան տեսակ զէնքեր:

Այդպիսի մեծ իրաւունքներ ձեռք բերելուց յետոյ, Արամն ամենից առաջ վճռում է Հայաստանը ազատել Մարաստանի լուծից:

Նա հաւաքում է բազմաթիւ զօրք, զինում է նրանց նետ աղեղով, թրով ու սրով և յարձակում մարաց Նիքար Մաղէս իշխանի վրայ:

Կտրիճ Արամը ջարդում է նրա բանակը և, իրան էլ գերի վերցնելով, բերում է Արմաւիր ու պատժում: Նրա երկրի վրայ նա տուրք է նշանակում:

Արեւելքի թշնամուց ազատելուց յետոյ, Արամն արշաւում է դէպի հարաւ, ասորոց Բարշամ իշխանի վրայ, որը շարունակ ասպատակում ու կողոպտում էր հայոց աշխարհը:

Թշնամի բանակներն իրար հանդիպելով՝ երկու կողմի հսկաները զարհուրելի կերպով միմեանց են զարկում: Թոււմ էր թէ ոչ մէկ կողմը տեղի չէր տալու, բայց Արամի քաջ զինակիրները մի վերջին կատաղի յարձակումով ցիրուցան են անում Բարշամի զօրքը և իրան էլ փախցնում Կորդաց լեռների այն կողմը՝ հեռու Ասորեստանի դաշտերը, ուր և սպանւում է:

Արամը մեծ հարստութեան հետ՝ տէր է դառնում նաև Բարշամի բոլոր երկիրներին ու այն տեղերի բնակիչներին ստիպում է տուրք տալ իրան:

II

Այդ փառաւոր յաղթութիւնից յետոյ, Արամն՝ իր բանակը էլ աւելի ուժեղացնելով՝ յարձակում է դէպի Արևմուտք, Կապադովկիայի Պայապիս Բադեայ իշխանի վրայ, որն այդ կողմերում սարսափ էր տարածել:

Այս վերջին թշնամին էլ երկար չդիմանալով հայոց քաջերին, փախչում գնում է հեռաւոր երկիրներ:

Պայապիսի ընդարձակ երկիրները միացնելով իր երկրի հետ, Արամը նրանց վրայ կառավարիչ է նշանակում իր ազգական Մշակին, ու հրամայում, որ ինչպէս ուրիշ հպատակ ժողովուրդները, նոյնպէս և Կապադովկիացիք՝ Հայերէն խօսեն:

Մշակն իր բնակութեան համար Կապադովկիայում մի քաղաք է շինել տալիս և անւանում Մշակ, տեղացիները չը կարողանալով այդ անունը հայերէն ուղիղ հնչել՝ ասում էին «Մաժակ»:

Այդ քաղաքը հիմի էլ կայ, բայց անունը փոխ-
ւած է և կոչւում է Կեսարիա:

Այսպէս երբ Արամը Հայաստանի բոլոր սահման-
ները թշնամիներից մաքրում է, նրա չորս կողմերի
հսկողութիւնը յանձնում է սահմաններին մօտ բնակ-
ւող ցեղապետներին, որ հսկեն ու պաշտպանեն:

Դրանից յետոյ նա ինքն իրան նւիրում է իր
երկրի զարգացմանն ու ժողովրդի հանգստութեանը:
Այլ և այլ կողմերից բաղմաթիւ մարդիկ բերել է տա-
լիս նա և բնակեցնում իր նոր գրաւած արեւմտեան
երկիրներում: Այդ երկիրները սկզբում կոչւեցին Ա-
ռաջին Հայք, յետոյ զանազան մասերն անւանւեցին
Երկրորդ, Երրորդ եւ Չորրորդ Հայք:

Պատմում են, որ Արամի այս յաջողութիւններին
չափազանց նախանձում էր Ասորեստանի և Բաբե-
լաստանի Նինոս թագաւորը, որը բռնակալ Բէլի թոռ-
ներից մէկն էր համարւում:

Այս Նինոսը շատ վատ բաներ էր մտածում Ա-
րամի մասին և առիթ էր փնտռում իր վրէժը լու-
ծելու: Հակառակ Նինոսի ցանկութեան, Արամը քանի
գնում այնքան աւելի յաջողութիւններ էր ունենում
և ուժեղանում էր: Այդ հանգամանքը Նինոսին ստի-
պում է Արամին բարեկամ ձևանալ: Նա որպէս թա-
գաւոր դեսպաններ է ուղարկում Արամի մօտ, շնոր-
հաւորում նրա քաջագործութիւնները և իրաւունք է
տալիս նրան արձակ-համարձակ վարել իր իշխանու-
թիւնը: Բացի այդ, Նինոսը Արամին իրանից յետոյ
երկրորդ մեծ իշխանն է ճանաչում և թոյլ է տա-
լիս կապել գլխին իր ուղարկած մարգարտէ վար-
սակալը:

Այդ բոլորից յետոյ Արամն իր իշխանութեան
մայրաքաղաք է դարձնում Արմաւիրը, որն էլ բարձր
աշտարակաւոր պարիսպներով պատել է տալիս:

Արամի վարած պատերազմների շնորհիւ, հայերը
յարաբերութեան մէջ են մտնում դրացի այլևայլ ազ-
գերի հետ և նրանցից շատ ու շատ նոր բաներ սո-
վորում:

Այսպէս օրինակ՝ Հայաստանում զարգանում են
խաշնարածութեան և երկրագործութեան հետ նաև
արհեստներն ու առևտուրը:

Ասում են, որ օտար ազգերը Արամի անունով
է, որ Հայերին Արմէն, և Հայաստանը Արմէնիա են
անւանում:

26.

ԱՐԱ ԳԵՂԵՅԻԿՆ ՈՒ ՇԱՄԻՐԱՍԸ

I

Արամի մահից յետոյ, հայոց իշխան է դառնում
իր որդին Արան, որն իր զարմանալի գեղեցկութեան
պատճառով կոչւել է Արա գեղեցիկ:

Արայի իշխանութեան օրով էլ Նինոս թագաւորը
չի համարձակւում Հայաստան ոտք կոխել, այլ բնա-
հակառակը՝ Արայի հետ էլ է բարեկամ մնում և նրան
էլ ճանաչում է մեծ իշխան:

Նինոսի մահից յետոյ, Ասորեստանի գահն է բար-
ձրանում նրա կինը՝ Շամիրամը, որ մի շատ պատե-
րազմասէր թագուհի էր:

Նա Մարաստանին ու Պարսկաստանին տէր դառնալուց յետոյ, աչք է տնկում նաև հայոց աշխարհի վրայ:

Ասում են, թէ Շամիրամը վաղուց, դեռ Նինոսի կենդանութեան ժամանակ, զանազան թափառական աշուղներից (երգիչ) լսած լինելով Արայի գեղեցկութեան մասին, սիրահարւել էր նրա վրայ: Իսկ ամուսնու մահից յետոյ, երբ նա բազմաթիւ երկիրների տէր է դառնում, որոշում է Արայի հետ ամուսնանալ:

Նա թանկագին ընծաներով դեսպաններ է ուղարկում Արայի մօտ, որ առաջարկեն նրան ամուսնանալ իր հետ ու այդպիսով դառնալ միաժամանակ թէ Ասորեստանի, թէ Մարաստանի և թէ Հայաստանի թագաւոր:

Շամիրամը մեծ յոյս ունէր, որ Արան կընդունէր իր այդ փայլուն առաջարկը, բայց սխալւել էր: Արա գեղեցիկը սաստիկ սիրում էր իր նազելի Նւարդ կնոջը, ուստի և կտրուկ կերպով մերժում է Շամիրամին:

Հպարտ ու գոռոզ Շամիրամը Արայի մերժումը լսելով՝ բարկութիւնից կատաղում է: Նա վճռում է գէնքի ոյժով կատարել իր ցանկութիւնը:

Նա իր ընդարձակ երկիրներից բազմաթիւ զօրք է հաւաքում և յարձակւում Հայաստանի վրայ:

Շամիրամի անեղ բանակը մեծ դժարութիւններով հասնում է, վերջապէս, Արարատեան դաշտը, որ Երասխ գետի հիւսիսային կողմում է:

Այդտեղ է գալիս նաև Արա գեղեցիկն՝ իր սակաւթիւ զօրքերով:

Պատերազմի սկզբին Շամիրամը խստիւ պատւիրում է իր զօրքերին չըսպանել Արային, այլ կենդանի բռնել նրան ու բերել իր մօտ:

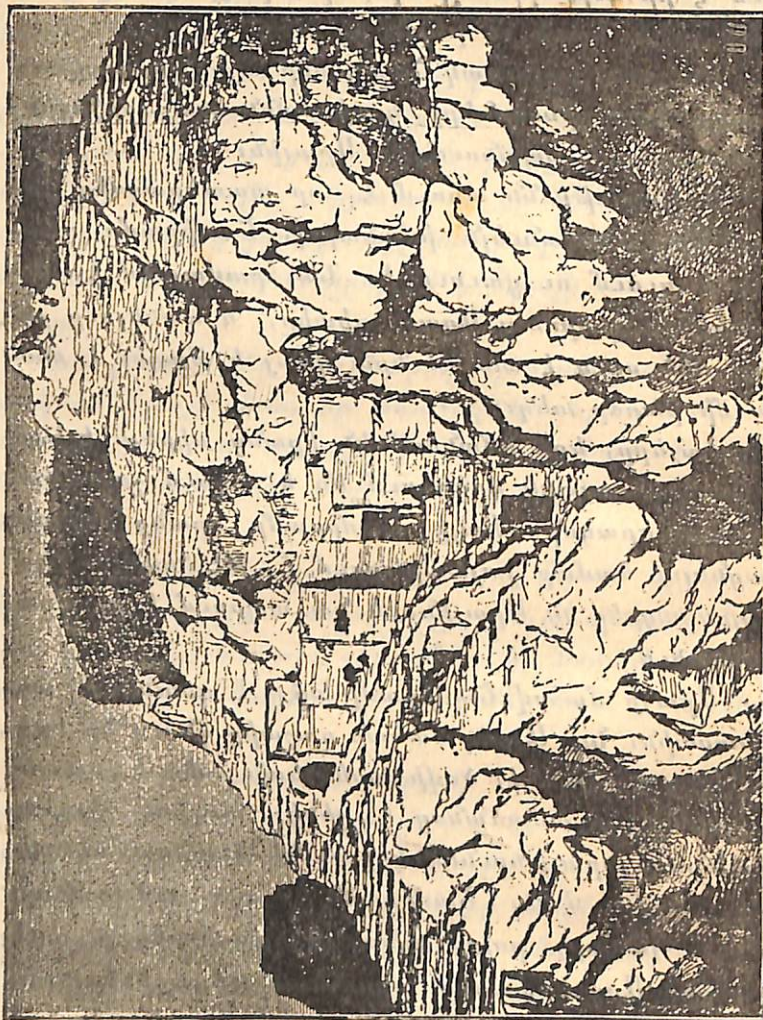
Սակայն, հակառակ Շամիրամի այդ կարգադրութեանը, նրա զինւորները, կռիւ ամենատաք միջոցին, չը ձանաչելով, սպանում են Արային:

Աւանդութիւնն ասում է, որ պատերազմից յետոյ, Արայի սպանւելն իմանալով, Շամիրամը սաստիկ յուզւում ու ցաւում է: Նա հրամայում է մեռելների մէջ որոնել Արայի դիակը, և գտնելուց յետոյ, մեծ սուգ է անում նրա վրայ և թաղել է տալիս մի բարձր տեղ:

Հայերը, երբ իմանում են իրանց սիրելի իշխանի մահը, սաստիկ զրգուում են և ուզում շարունակել պատերազմը: Բայց Շամիրամը նրանց հանգստացնելու համար յայտարարում է, թէ աստածները կենդանացրել են Արային, և նա ապրում է իր մօտ, պալատում:

Արայի մահով Շամիրամը տէր է դառնում Հայաստանին: Նա Այրարատեան դաշտից գնում էր Բըզնունեաց (Աղի ծով) ծովի արևելեան ափը և այնտեղ իր համար մի ամառանոց է շինել տալիս: Այդ ամառանոցը նրա անունով կոչւում է Շամիրամակերտ, բայց այժմ՝ Վան: Շամիրամն իր այդ ամառանոցը շինելու համար, բոլոր գլխաւոր վարպետները բերել է տալիս Ասորեստանից, որովհետև տեղացիները դեռ հմուտ չէին լաւ պալատներ և այլ շէնքեր կառուցանելու մէջ. նրանք մեծ մասամբ հասարակ աշխատանքներ էին կատարում:

Շամիրամն այդտեղ շինել է տալիս բազմաթիւ

Նկ. 31. Վանայ քարաժայռը:

և սիրուն այգիներ, պարտեզներ ու ծաղկանոցներ, որոնց համար ջուրը բերել է տալիս բաւական հեռւից և անցկացնում քաղաքի զանազան մասերով:

Հռչակաւոր էին Շամիրամակերտի պալատներն ու բաղնիքները, ինչպէս և ապառաժների մէջ փորել տւած այլեայլ մեծութեան սենեակները, գանձարաններն ու անցքերը:

Մինչև այսօր էլ Վանում սեպածու տառերով հրակայական ժայռերի վրայ գրւած արձանագրութիւններ կան, որոնց մասին աւանդութիւնն ասում է, թէ Շամիրամն է փորագրել տւել:

27.

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԻԱՆԴԵԱՆ

(Թագաւոր)

I

Արա գեղեցիկի մահով հայերն իրանց ազատութիւնը կորցնում են և դառնում հարկատու ասորեստանցոյ:

Անցնում են բաւական երկար տարիներ, և ասորեստանցիք քանի զնում թուլանում ու տկարանում են:

Այդ բանից օգտւելով, Ասորեստանի հարկատու շատ ազգեր, որոնց մէջ նաև հայերը, հրաժարւում են հարկ վճարել և, մինչև անգամ, ասորեստանցիներին իրանց երկիրներից դուրս քշելով, անկախ թագաւորութիւն են կազմում:

Հայերի թագաւորութիւնը այդ ժամանակից կոչւում է Հայկազանց թագաւորութիւն:

Հայկազանց թագաւորների մէջ ամենից յայտնին ու ամենից աւելի աչքի ընկնողն՝ եղել է Երւանդեան Տիգրանը:

Հնումը հայ «երգիչները» շատ են ոգևորւել այս թագաւորով և ամեն լաւ ու գեղեցիկ յատկութիւն սրան են վերագրել:

Այդ երգիչներն այսպէս էին նկարագրում իրանց սիրած թագաւորին. «Տիգրանը յաղթանդամ, զւարթերես ու քաղցրահամբոյր մի մարդ էր, կեր ու խումի մէջ պարկեշտ ու զւարճութիւնների մէջ չափաւոր. բացի դրանից՝ նաև խելօք, ճարտարախօս և վերին աստիճանի արգարադատ էր նա...»:

Տիգրանը յայտնի է եղել գլխաւորապէս նրանով, որ մեծ ուշադրութիւն է դարձրել հայկական զօրքի բարեկարգութեան վրայ:

Մինչև Տիգրանի թագաւոր դառնալը, հայոց զօրքը թէ թուով քիչ էր, թէ վատ զինւած և թէ շատ անվարժ պատերազմների: Նա ինչպէս հետիոտն, այնպէս էլ հեծելազօրքի թիւն է շատացնում, հին զէնքերի փոխարէն, կատարելագործւած զէնքերով է զինում նրանց և խիստ կարգապահութիւն մտցնում զօրքի մէջ:

Այդպէս կարգի բերւած ու զօրեղ բանակի զուլայն անցած, Տիգրանը մի քանի պատերազմներ է մղում հարևան թագաւորների դէմ, և յաղթելով նրանց՝ մեծ անուն ու հռչակ է ստանում:

Հարևան թագաւորները, տեսնելով Տիգրանի ոյժըն ու զօրութիւնը, սաստիկ նախանձում էին նր-

րան և ամեն կերպ աշխատում էին նրա բարեկամն ու դաշնակիցը լինել: Իսկ ոմանք էլ չարութեամբ ցանկանում էին կործանել նրա թագաւորութիւնը:

II

Տիգրանն ու Կիւրոսը դաշնակցում են

Տիգրան Երւանդեանի օրով հայերին դրացի ամենաուժեղ ամենամեծ պետութիւններն էին՝ հարաւարեւելքից Մարաստանը, իսկ Արեւելքից Պարսկաստանը: Մարաստանում թագաւորում էր նախանձոտ Աթգահակը, իսկ Պարսկաստանում Աթգահակի թոռ՝ երիտասարդ ու կտրիճ Կիւրոսը:

Կիւրոսն իր պապին չափազանց ատում էր և մինչև անգամ մտածում էր խլել նրա թագաւորութիւնը:

Իր մտադրութիւնն իրագործելու համար, նա բարեկամանում է և դաշն կապում Տիգրանի հետ:

Այդ դաշնակցութեան մասին իմանալով, Աթգահակը ծանր կասկածների մէջ է ընկնում:

Չափազանց մտածելուց, նա գիշերը մի զարհուրելի երազ է տեսնում և հէնց նոյն գիշերն էլ, խորհրդականներին ու գիտնականներին կանչելով, յուզւած պատմում է իր երազը:

«Ես, ասում է նա, գտնւում էի Հայաստանում, որի բարձր ու ձիւնապատ լեռներից մէկի գագաթին՝ նստած էր մի բարձրահասակ, խիստ նազելի ու գեղեցիկ կին: Երբ հիացած, սքանչացած նայում էի

այդ չքնադ արարածին, ահա նա ծնում է երեք կտրիճներ: Սրանցից առաջինը՝ առիւծի վրայ հեծած՝ արեւմուտք է թռչում, երկրորդը՝ ընծի վրայ նստած՝ հիւսիս է սլանում, իսկ երրորդը՝ մի անագին վիշապ սանձած՝ ուղիղ արշաւում է իմ տէրութեան վրայ: Այդ ժամանակ ես, իբր թէ գտնում էի իմ պալատի տանիքի վրայ, ուր ես և ձեզանից շատերը, միասին աստուածներին զոհ էինք մատուցանում: Յանկարծ վիշապի վրայ նստողը՝ թռաւ տանիքի վրայ և ուզում էր աստուածներին ջարդ ու փշուր անել: Ես զայրացայ ու նետեցի նրա դէմ: Կատաղի կերպով կռուցինք, առաջ նիզակներով, յետոյ սրերով ու այլ զէնքերով... Ես ընկայ...»:

Խորհրդականներից շատերն երազը զանազան կերպ մեկնելուց յետոյ, համաձայնում են Ափղահակի հետ, որ յիբաւի, հայոց և պարսից կողմից վտանգ էր սպառնում մարերի թագաւորութեանը: Դրա առաջն առնելու համար, նրանք խորհուրդ են տալիս Ափղահակին՝ դիմել հետևեալ խորամանկութեան:

Ափղահակը թանկագին ընծաների հետ մի սիրալիւր նամակ է ուղարկում Տիգրանին և առաջարկում է նրան բարեկամներ դառնալ, և որպէս զի բարեկամութիւնը մշտական և անկեղծ լինի՝ խնդրում է, որ Տիգրանն իր քրոջը—Տիգրանուհուն՝ իրան կնութեան տայ:

Տիգրանը մտածելով, որ այդ խնամիութեամբ Հայաստանի հարաւային սահմանը մշտապէս ապահովւած կարող է լինել, մեծ պատիւներով ու թանկագին նւէրներով՝ իր քրոջն ուղարկում է Մարտտան—Ափղահակին կնութեան:

Ափղահակը տեսնելով սիրասուն արքայազնուհուն՝ սաստիկ ուրախանում է և հրամայում ձոխ հարսանեկան հանդէսներ սարքել:

Տիգրանուհին կարճ ժամանակի ընթացքում Ափղահակի բոլոր կանանց մէջ՝ ամենից պատուաւորն ու ամենից յարգւածն է դառնում և Տիկնանց տիկին է հռչակւում:

III

Տիգրանի և Ափղահակի պաշտպանութիւնը

Երկար չեն տևում, սակայն, Տիգրանուհու առաջին քաղցր օրերը:

Կասկածոտ Ափղահակը սկսում է պղտորել Տիգրանուհու սիրտը, ասելով, որ Տիգրանի կինը, Զարուհին՝ շատ է նախանձում Տիգրանուհու փառքին և զրգռում է ամուսնուն Մարաստանը նւաճել, որպէսզի ինքը մարերի թագուհին դառնայ:

Նղբայրասէր Տիգրանուհին իսկոյն հասկանում է Ափղահակի չար դիտաւորութիւնը. նա երեսանց ոչ մի դժգոհութիւն չէ ցոյց տալիս, բայց զաղտնի եղբօրը լուր է ուղարկում որ շատ զգոյշ լինի:

Ափղահակը վստահ Տիգրանուհու հաւատարմութեանը վրայ, պատգամաւորներ է ուղարկում Տիգրանի մօտ և հրաւիրում նրան դալ իր հետ տեսակցելու:

Տիգրանն այս անգամ արդէն սաստիկ զայրացած Ափղահակի վրայ, յետ է դարձնում նրա պատգամաւորներին ու պատերազմի պատրաստւում:

Միևնոյն ժամանակ նա լուր է ուղարկում իր դաշնակից Կիւրոսին, ասելով, որ շատ լաւ առիթ է Աժդահակի վրայ յարձակւելու:

Հայաստանի զանազան կողմերից բազմաթիւ զօրք հաւաքելով, Տիգրանն արշաւում է Մարաստանի վրայ: Գալիս է նոյնպէս քաջ Կիւրոսն իր ընտիր զօրքերով:

Պատերազմը դեռ չըսկսած, Տիգրանուհին փախչում գնում է իր եղբօր մօտ:

Երկու կողմերը սոսկալի կատաղութեամբ յարձակւում են իրար վրայ: Կռիւտաբ ժամանակին Տիգրանը սլանում է Աժդահակի վրայ ունիզակի մի հարւածով տեղն ու տեղը սպանում է նրան:

Աժդահակի բանակի մի մասը կոտորւում, միւսը գերի է բռնւում, իսկ մնացածն էլ ցիր ու ցան փախչում է, թողնելով պատերազմի դաշտում անբաւ հարստութիւն:

Աժդահակի անկումով մարերի թագաւորութիւնը վերջանում է: Կիւրոսն է տիրում Մարաստանի մեծ մասին:

Այս պատերազմում Տիգրանը գերի է վերցնում Աժդահակի կնոջը՝ Անոյշ թագուհուն և նրա բազմաթիւ աղջիկներին: Դրանց բոլորին նա բնակեցնում է Մասիս սարի արևելեան կողմերում:

Այս ազնւականներին հետ կային նաև ուրիշ՝ մօտ տասը հազար գերիներ, որոնց նոյնպէս Մասիսի ստորոտում են բնակեցնում:

Անոյշ թագուհու ցեղը, բնակւելով այդ ընդարձակ երկրում և ունենալով իր ձեռքի տակ բազմաթիւ աշխատող ստրուկներ, ժամանակի ընթացքում

թէ մեծ հարստութիւն է դիզում և թէ դառնում է Հայաստանի յայտնի ազնւական տոհմերից մէկը:

Գողթան գաւառի երգիչները դրանց Վիշապազունք են անւանել, այսինքն վիշապների սերունդ, որովհետև Աժդահակ վիշապ է նշանակում:

Այս տոհմը Հայաստանում ճանաչւել է Մուրացան անունով:

Տիգրանը Աժդահակի հետ իր դործերն այսպէս մաքրելուց յետոյ, իր շինել տւած Տիգրանակերտ քաղաքի ու գաւառի եկամուտը նւիրում է Տիգրանուհուն, որպէսզի նա էլ թագուհու վայել կեանք վարէ:

Այնուհետև նա, դեռ բաւական տարիներ իր ժողովուրդը խաղաղ ու հանգիստ կառավարելուց յետոյ, մեռնում է, խոր վիշտ պատճառելով հայ ժողովրդին:

28.

ԱՌԵՏՈՒՐ ԿԱՄ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ առևտուրի մասին նոյնպէս ոչ մի գաղափար չունէին, որովհետև դեռ ևս ոչ մի աւելորդ, ծախելու բան չունէին: Նրանք հազիւ էին օրէցօր իրանց գլուխը պահում. ամեն ինչ այնպիսի դժւարութեամբ էր ձեռք բերւում, որ ոչ ոք չէր ուզենայ իր ունեցածն ուրիշին տալ կամ ծախել:

Իսկ չունեցած բանը նրանք, փոխանակ գնելու կամ փոխարէնը մի բան վճարելու, ձեռք էին բերում գողութիւնով կամ աւազակութիւնով: Այդ եղանակով պէտք եղածը ձեռք բերելն այն աստիճան սովորական բան

էր, որ մարդիկ պարծենում էին, թէ ով և որչափ բան է գողացել կամ յափշտակել:

Սակայն, ժամանակի ընթացքում, երբ մարդիկ կարողանում են այնքան ուտելիքներ կամ առարկաներ արտադրել, որ աւելորդ էլ էր մնում, նրանք ըսկում են այդ աւելորդը միմեանց հետ փոխանակել:

Աւելի հացահատիկներ ունեցող երկրագործը, փոխանակ թողնելու որ իր աւելորդը փշանայ, տալիս էր աւելորդ ձուկ կամ խաշինք ունեցողին և նրանցից այդ իրերն առնում:

Այդպէս միմեանց հետ փոխանակելով է սկսել մարդկանց միջև առևտուրը, որ տեւել է երկար դարեր, մինչև որ մարդիկ փողի կարիք են զգացել:

Փողն էլ առաջ, հիմիկւան պէս, մետաղներից չէին պատրաստում: Իբրև փող մարդիկ գործ էին ածում ընտանի անասուններ, մուշտակներ և կամ ուրիշ այնպիսի իրեր, որոնք ամեն մարդու էլ շատ պէտքական էին, ուստի և կարելի էր դրանց միշտ մի որ և է բանի հետ փոխել, կամ նրանցով բան գնել:

29.

ԿՐՕՆԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Նախամարդիկ, ճիշտ փոքրիկ երեխաների նման, բոլորովին անզօր էին բնութեան բազմատեսակ երևոյթները հասկանալու: Նրանք տեսնում էին, օրինակ, թէ ինչպէս փայլուն արևը դուրս է գալիս առաւօտները, բերելով իր հետ լոյս ու ջերմութիւն,

և ապա, երեկոները գնում թագնւում հորիզոնի ետեւում. թէ ինչպէս տաք ու պայծառ ցերեկին յաջորդում է մութ ու խաւար գիշերը, և ինչպէս երկնքի վրայ պսպղում էին բազմաթիւ աստղեր: Նրանք տեսնում էին, թէ ինչպէս այդ աստղերից շատերը, մանաւանդ ամառ ժամանակ, թափւում են երկնքից, բայց թէ ուր էին վայր ընկնում՝ նրանք այդ չըզիտէին ու չէին էլ կարող հասկանալ:

Մարդիկ չէին կարողանում նոյնպէս հասկանալ, թէ ի՞նչ բան է լուսինը, որն ամիսը մի անգամ դուրս է գալիս երկնակամարի վրայ եղջիւրի ձևով և ապա, հետզհետէ մեծանում, գաթալի ձև է առնում:

Նոյնպէս անբացատրելի էին, նախապատմական մարդկանց համար որոտը, կայծակը, քամին և այլ շատ բնական երևոյթներ:

Անկարող լինելով հասկանալ բնական երևոյթները, մարդիկ փորձով նկատում էին, սակայն, որ այդ երևոյթներից շատերը օգտակար են, իսկ շատերն էլ վնասակար: Բացի դրանից՝ նրանք նկատում էին, որ միևնոյն երևոյթը երբեմն շատ օգտակար, իսկ երբեմն էլ խիստ վնասակար է: Այսպէս, օրինակ, չափաւոր ու ժամանակին եկած անձրևը շատ օգտակար է, իսկ չափից աւելի և անժամանակ եկածը՝ հեղեղատներ է առաջացնում ու մեծ վնասներ տալիս:

Չկարողանալով բացատրել այդ բոլոր երևոյթները, մարդիկ չէին կարողանում և նրանց հասցրած վնասների առաջն առնել: Այդ պատճառով էլ նախամարդիկ սատիկ վախենում ու սարսափում էին բնութեան ամեն երևոյթներից: Իսկ վախի ու սարսափի հետևանքն այն է եղել, որ մարդիկ համարեա

թէ ամբողջ քննութիւնը պաշտամունքի առարկայ են դարձրել եւ ամեն մի նրեւոյթ մի առանձին աստուած համարել:

30.

ԲԱՐԻ ԵՒ ՉԱՐ ԱՍՏԻԱԾՆԵՐ

Մարդիկ ենթադրում էին, թէ բնութեան բոլոր երևոյթներն ու տարրերը ըստի ու չար աստուածներ են, որ նրանց մէջ բարի ու չար ոգիներ են բնակւում:

Այդպիսով մարդու համար աստուածներ դարձան և՛ արեգակը, և՛ երկինքը, և՛ լուսինը, և՛ կայծակը, ինչպէս նաև գետը: Մինչև իսկ վայրի գազաններն ու բոլոր անասուններն էլ մի-մի աստուածներ էին համարւում:

Բարի աստուածներ էին համարւում այն բոլոր երևոյթներն ու տարրերը, որոնցից մարդն օգուտ էր տեսնում, իսկ չար աստուածները նրանք էին, որոնք փաս էին հասցնում մարդուն:

Նախապատմական մարդկանց կարծիքով բոլոր շնչաւոր ու անշունչ առարկաների մէջ մի-մի ոգի էր բնակւում և դրա համար էլ նրանք բոլորը գիտակցութիւն և հասկացողութիւն ունէին: Բացի այդ, նրանց կարծիքով, ամեն մի բան աշխարհի վրայ այդ առարկաների մէջ բնակւող ոգիների ցանկութեամբ էր կառարւում:

Եթէ, օրինակի համար, Ժայռի գլխից մի քար էր վայր ընկնում ու սպանում մարդուն, մարդիկ

իսկոյն ենթադրում էին, թէ քարը վայր ընկաւ նրա մէջ ապրող ոգու ցանկութեամբ: Այդպիսով ամեն մի դժբաղդութիւն կամ բաղդաւորութիւն բնութեան մէջ ապրող ոգիների կամքիցն էր կախւած: Եւ քանի որ այդ ոգիները մարդու նման կամք և հասկացութիւն ունէին, ուստի, ենթադրւում էր, որ նրանք կարող էին և խօսք հասկանալ, բան ուտել և զանազան նւէրներ ընդունել:

Այդպէս հաւատալով, մարդիկ սկսում են բարի աստուածներին խնդրել ու աղաչել, որ իրանց միշտ պաշտպանեն զանազան չարիքներից: Իսկ չար աստուածներին էլ խնդրում, աղաչում էին, որ մեղմացնեն իրանց բարկութիւնն ու չարիքներ չը հասցնեն:

Ահա այս կերպով է առաջացել աստուածներին աղօթելու գաղափարը:

Բայց աղօթքները շատ անգամ անգոր էին հանդիսանում. միմիայն խնդրքով և աղաչանքով անկարելի էր լինում դժբաղդութիւնը վերացնել: Դրա համար էլ մարդիկ աշխատում էին զանազան նւէրներով շահել աստուածների սիրտը:

Ամենից շատ նրանք հոգ էին տանում, որ աստուածները քաղցած չը մնային: Ուստի, ամեն անգամ ճաշելիս՝ մարդիկ աստուածներին բաժին էին հանում: Աստուածների բաժինը նրանք դնում էին մի յայտնի տեղ և հաւատացած էին, թէ աստուածները գալիս և ուտում են: Մինչև այսօր էլ կան շատ ցեղեր, որոնք դեռ ևս այդ սովորութիւնն ունեն:

Աստուածներին յատկացրած բաժինը կոչւում էր զոհ, իսկ աստուածն բաժին հանելը՝ զոհաբերութիւն:

Ք Ո Ւ Ր Մ Ե Ր

Շատ անգամ ոչ միայն աղօթքով, այլ և զոհաբերութիւններով էլ անկարելի էր լինում աստուածների բարկութիւնը մեղմացնելու դժբաղդութեան առաջնաւնել: Այդ հանգամանքը նախամարդիկ բացատրում էին նրանով, թէ աստուածներն էլ, մարդկանց նման, զանազան ճաշակ ու բնաւորութիւն ունեն: Հարկաւոր է, ուրեմն, գիտենալ, թէ նրանցից իւրաքանչիւրին ի՞նչ ձևով պիտի աղօթել և ի՞նչ տեսակի զոհ մատուցանել:

Բացի դրանից, նրանք այնպէս էին հաւատում, թէ ամեն մի դժբաղդութիւն մի առանձին աստծու գործն է: Պէտք էր, ուրեմն, իմանալ, թէ այս կամ այն դժբաղդութեան դէպքում ո՞ր աստծուն դիմել: Եթէ, օրինակ, չը նայած ամեն տեսակ աղօթքների ու զոհաբերութեան, հիւանդը մեռնում էր, այդ պացոյց էր, որ հիւանդի տէրերը սխալել են ու չեն իմացել, թէ ո՞ր աստծուն և ի՞նչպէս պէտք էր սիրաշահել: Այդ բանը չափազանց դժւար էր հասկանալ, որովհետեւ դրա համար անհրաժեշտ էր բոլոր աստուածների բնաւորութիւնն ու ճաշակն իմանալ:

Ընդհանուր այդպիսի ազդեցութիւնից օգուտ քաղելով, դուրս էին գալիս ճարպիկ ու խորամանկ մարդիկ, որոնք միջնորդի գեր էին կատարում աստուածների ու մարդկանց միջև: Նրանք գուշակութիւններ ու մարգարէութիւններ էին անում, կախարդութիւններով կամ աղօթքներով հիւանդներ էին բժշկում և ուրիշ այդպիսի զանազան գործերով պարապում:

Այդ կարգի մարդկանց կոչում են կախարդ, վհուկ և այլն անուններով:

Նկ. 32. Քուրմ:

Հնումը մարդիկ կախարդներից սաստիկ վախենում էին, կարծելով թէ նրանք կարող են աստուածների միջոցով ամեն տեսակ չարիքներ հասցնել: Եւ այդ չարիքներից ու կախարդների բարկութիւնից վախե-

նալով, մարդիկ ամեն կերպ աշխատում էին նրանց սիրտն էլ շահել զանազան նւէրներով ու ընծաներով:

Այդ զանազան տեսակի կախարդներն ու գուշակողները ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի մեծ դիրք ու պատիւ ստացան ազգերի մէջ և կոչւեցին քուրմեր, այսինքն աստուածների պաշտօնեաներ:

Ինչպէս որ մի ազգի իշխանաւորները հոգ էին տանում ժողովրդին օտար թշնամիներից պաշտպանելու մասին, այնպէս էլ քուրմերն էին հոգ տանում ժողովրդին աստուածների բարկութիւնից ու չարիքներից ազատ պահելու մասին:

Քուրմերն իրանց աղօթքների և այլ արարողութիւնների համար, ժողովրդից առատ վարձատրութիւն էին անում:

Հայ գիւղերում մինչև այսօր էլ դեռ կան կախարդներ, որոնք յայտնի են «գրբաց», «նետ դնող», «աղօթող», «թիզ չափող» և այլ անուններով: Նրանք աղօթքներով ու զանազան միջոցներով հիւանդներ են բժշկում, գուշակութիւններ անում ու այլ և այլ կախարդութիւններ անում: Տգէտ ժողովուրդը դեռ այսօր էլ դրանցից վախենում է և մեծ յարգանքով ու պատուով է վերաբերւում:

32.

ԿՈՒՂԱՔՆԵՐԻ

Նախամարդիկ կամենալով իրանց պաշտած անտեսանելի աստուածներին մշտապէս տեսնել, սկսել են փայտից, քարից ու մետաղներից էլ աստուածներ շինել: Ձեռքով շինւած աստուածները կոչւում են կուրքեր:

Բնութեան ամեն մի երևոյթը պատկերացնելու համար, մի առանձին կուրք էին շինում: Այսպէս՝

Նկ. 33. Կուրք-հրէշ:

քամին, որոտը, երաշտը և ուրիշ շատ բնական երեւոյթները նրանք առանձին-առանձին կուրքերով էին պատկերացնում:

Կուրքեր նաեւ կոչւում է կռապաշտութիւն:

Քանի դեռ մարդիկ լաւ գործիքներ չունէին ու վարժ չէին նկարելու և քանդակելու արւեստներին, նրանց շինած կուրքերը չափազանց տձեւ, կոշտ ու կոպիտ բաներ էին: Բացի դրանից՝ մարդիկ աշխատում էին իրանց շինած կուրքերին այնպիսի մի կենդանի արարածի կերպարանք տալ, որ ոչ մի կենդանու չը նմանէին: Այսպէս կուրքի գլուխը մարդու էին նմանեցնում, իսկ մարմինը՝ մի շատ հսկայական թեւատր եզի և այլն:

Շատ անգամ այդ հրէշանման կուռքերն այնպիսի զարհուրելի կերպարանքով էին շինուում, որ նայողին միմիայն վախ ու սարսափ կարող էին ազդել:

Նկ. 34. Փիւնիկեան կուռք:

Ժամանակի ընթացքում, երբ մարդիկ հետզհետէ վարժւեցին քանդակագործութեան արւեստին, նրանք սկսեցին իրանց կուռքերն աւելի ու աւելի գեղեցիկ կերպարանքով շինել:

Աւելի ուշ ժամանակներում, մարդիկ տեսնելով, որ աշխարհիս բոլոր կենդանի արարածներից ամենագեղեցիկը մարդն է, սկսան իրանց կուռքերը միմիայն մարդու կերպարանքով շինել: Նրանք այդ ժամանակ աշխատում էին իրանց կուռքերն ամենագեղեցիկ տղամարդու կամ կնոջ նմանեցնել: Այդ տեսակի կուռքերը շինուում էին գլխաւորաբար մարմար քարից և բրոնզից. երբեմն նոյնիսկ ոսկուց ու արծաթից:

Այդպիսի կուռքերն արձան են կոչւում:

Արձաններ շինելու արւեստը սաստիկ զարգացած էր Յունաստանում: Հազարաւոր տարիներ առաջ այնտեղ շինւած մարմարէ արձանները մինչև այսօր էլ պահուում են մուզէյներում և նայողին հիացմունք պատճառում:

Նկ. 35. Ապոլլոնի արձանը:

Հայերն էլ շատ հնումը իրանց կուռքերը կամ արձաններն ունէին: Դրանցից իրանց գեղեցիկութեամբ յայտնի էին Անահիտն ու Աստղիկը:

Կուռքերին սկզբում մարդիկ դնում էին բացօդեայ

մի որևէ բլրի գագաթին, կամ գետի եզերքին և կամ անտառի մէջ: Այդ տեղերումն էլ մարդիկ հաւաքուում էին, որոշ ժամանակներում, իրանց պաշտամունքը կատարելու և քուրմերի միջոցով աստուածների սլաւազամանքը լսելու:

Ժամանակի ընթացքում, մարդիկ կուռքերին յատուկ բնակարաններ շինեցին, որ մեհաններ կոչեցին: Մեհաններում էին պահուում կուռքերը, այնտեղ էին քուրմերը կատարում իրանց կրօնական արարողութիւններն ու ժողովրդի բերած զոհաբերութիւնները:

33.

ՄԱՐԴԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Նախամարդիկ երբեմն կենդանի մարդկանց էլ էին աստուածացնում: Դրանք լինում էին մեծ մասամբ ցեղի կամ ազգի այն իշխաններն ու թագաւորները, որ ամենից աւելի դաժան և ահուկի բնաւորութիւն էին ունենում:

Այդպիսիներից մարդիկ սաստիկ վախենում ու սարսափում էին: Իսկ ինչոր նախամարդուն վախ էր ազդում, նա էլ պաշտամունքի առարկայ էր դառնում:

Այդ կարգի մարդկանց այնպիսի գերբնական յատկութիւններ էին վերագրում, որպիսին մարդկանց կարծիքով, միմիայն աստուածները կարող են ունենալ:

Մարդիկ չէին կարողանում հաւատալ, օրինակ, թէ ամբողջ կեանքում ժողովրդին տանջող դաժան իշխանն ու թագաւորը կարող են, ուրիշ մարդկանց նման մեռնել և այլևս փաստ չը հասցնել: Նրանք չէին

հաւատում նոյնպէս, թէ այդ բռնակալները սովորական մարդկանց նման են ծնւել:

Եւ այդպիսի աստուածացած իշխանների կամ թագաւորների մասին, մանաւանդ դրանց մահից յետոյ, մարդիկ հազար ու մի առասպելներ էին յօրինում իրանց վառ երեակայութեամբ և պատմում սերունդից սերունդ:

34.

Վ Ա Հ Ա Գ Ն

Հայ ժողովուրդն էլ շատ հին ժամանակներում իր թագաւորներից մի քանիսին աստուածացրել ու պաշտել է:

Այդպիսիներից մէկն է եղել Վահագն թագաւորը: Վահագնը Տիգրան Երւանդեանի մեծ որդին ու յաջորդն էր: Դեռ հօր կենդանութեան ժամանակ, նա զանազան պատերազմների մէջ ցոյց տւած քաջագործութիւններովը մեծ անուն էր հանել և ժողովրդի սիրելին դառել:

Վահագնի մասին, հնումը, հայ երգիչները շատ ու շատ բաներ են պատմել ու երգել: Պատմում էին, օրինակ, որ նա կատաղի կռիւ է մղել վիշապների (թերեւ Մարաստանից գաղթած Աթահակի ցեղի) դէմ ու յաղթելով նրանց, Վիշապաքաղ անունն է ստացել:

Վահագնի օրերում, հայերը հեթանոս էին. նրանք պաշտում էին ընտրիւնը՝ երկինքն ու երկիրը, ինչպէս նաև գնդեցիկ ու քաջ մարդկանց:

Հեթանոս հայն ամեն առաւօտ ծագող արեւին էր երկրպագում ու աղօթում և նրան էր ընդունում բո-

լոր բարիքներն պատճառը: Նա ամենից աւելի սիրում էր արև-աստուածը:

Հէնց այդ էր պատճառը, որ նրանք իրանց չափից դուրս սիրած մարդուն համեմատում էին արև-աստծու հետ: Այսպէս Վահագնի ծնունդը նրանք մարդկային չէին համարում, այլ աստուածային:

Ահա թէ ինչպէս Գողթան գաւառի երգիչները հնումը երգել են Վահագնի ծնունդը *):

Երկնեց երկին և երկիր,
Երկնեց ի ծով ծիրանի,
Եւ եղեգնիկը կարմիր
Երկնեց ծովում ծիրանի:

Ծուխ է դուրս գալիս եղեգան փողից
Բոց է դուրս գալիս եղեգան փողից:

Բոց է պատել կարմիր եղեգնիկ,
Բոց է դարձել և ծով ծիրանի,
Կարմիր բոցիցն ահա մի մանկիկ,
Վահագն ահա — մանուկ գեղանի:

Բոց մօրուքով,
Հուր շրթունքով:

*) Մենք փոխանակ այստեղ գնելու Գողթան երգիչների երգած «Երկնէր երկին և երկիր» գրաբար բանաստեղծութիւնը, որ անմատչելի է աշակերտներին, «Գեղարեստ» հանդէսից արտատպելով՝ տեղ ենք տալիս մեր յայտնի բանաստեղծ Յովհ. Յովհաննիսեանի նոյնանուն բանաստեղծութիւնը, որը շատ հարազատ և միևնոյն ժամանակ շատ գեղեցիկ կերպով պատկերացնում է դիւցազն Վահագնի առասպելական ծնունդը:

Հուրհեր գլխին հրեղէն պսակ
Եւ աչերն են զոյգ արեգակ:

Ալեծովի ծովի ծիրանի ալիք
Գնում են գալիս, ծեծում են ափունք,
Ահեղամուռն զոռում է մանկիկ,
Սաստում են ալեացն հրավառ շրթունք:

Վահագն ծնաւ, լուեցէք ալիք,
Դու ծովահալած, դադար առ, մըրիկ.
Թևերն ոսկեհոռու, հրահեր բաշով,
Նժոյգը տակին՝ սլացաւ վերև, —
Երեսը ծածկիր համեստ շղարշով,
Տես՝ ով է գալիս, և դու, հուր արև:
Գլուխդ ալևոր, քաջածին Մասիս,
Դու էլ խոնարհիր, Վահագն է գալիս:
Երկինք ու երկիր և ծիրանի ծով
Աւետում են քեզ ցաւերի դու ծով:
Յնծա՛, բիւր վիշապ Հայաստան աշխարհ,
Փրկու՛թեան արև — Վահագնիդ տեսար:

Վահագն աստծու մասին պատմում էին նաև, որ նա մի օր գնացել է Ասորեստանի Բարշամ աստծուց յարդ է դողացել: Երկնքի երեսով փախչելիս յարդը թափթըփում է, որից մի մեծ սպիտակ հետք է գոյանում և որը, իբր թէ, մինչև այսօր էլ երևում է երկնքի երեսին ու կոչւում է Դարմանագողի կամ Յարդգողի ճանապարհ:

Վահագն թագաւորին աստուածացնելով, հայերը նրա անունով Աշտիշատում մի տաճար էին շինել և այնտեղ դրել նրա պղնձէ արձանը: Այդ տաճարը կոչւում էր Վահագնի սենեակ կամ Վահեւահեան մեհեան:

Տարւայ որոշ օրերում, Հայաստանի ամեն կող-

մերից այդտեղ հազարաւոր մարդիկ ուխտի էին գր-
նում և խնդրում նրանից առողջութիւն, քաջութիւն,
անուշ ձայն և ամեն տեսակ բարիք:

Վահագնի ժառանգները այդ տաճարի քրմապետ-
ներն ու քրմերն էին, որի եկամուտով էլ, այսինքն
նւէրներով, նրանք ապրում էին:

35.

Լ Ե Ջ Ո Ւ

Նախապատմական մարդիկ, սկզբում, իրանց խո-
սելու եղանակով բոլորովին չէին տարբերում փոքր
երեխաներից: Նրանք էլ իրանց միտքը հասկացնում
էին միմիայն ձայներ ու բացականջութիւններ ար-
ձակելով և դէմքի ու ձեռքերի շարժումներով:

Եթէ, օրինակ, մէկն ուզում էր իր ընկերներին
զգուշացնել, թէ այսինչ տեղում արջ, գայլ կամ մի
ուրիշ գազան կայ, նա այդ գազանի նման մռնչում
էր ու դէմքը ծռում ու ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ մար-
դիկ, այդ գազաններին պատահելիս, սարսափից կարող
են անել:

Այդ եղանակով միմեանց հետ խօսելով, նախա-
մարդիկ էլ, փոքր երեխաների նման, շանը ասում էին
«հաւ-հաւ», կատուին՝ «միաու», թռչունին՝ «ճիւ-ճիւ»,
նրա ձագուկին՝ «ծիւ-ծիւ» և այլն:

Նոյն ձևով նրանք խօսքեր էին հնարում նաև
բնութեան զանազան երևոյթների և այլ առարկա-
ների համար:

Հէնց այդ ձայներից ու զանազան բացականջու-

թիւններից է, որ հետզհետէ, երկար դարերի ըն-
թացքում, կազմել ու զարգացել է մարդկային լե-
զուն: Եւ քանի մարդկանց կեանքը բարդացել, այն-
քան էլ նրանց լեզուն և ոճը հարմարացել են:

Շատ անգամ մարդիկ միևնոյն բառը տարբեր
շեշտով և եղանակով արտասանելով, տարբեր էլ միտք
էին յայտնում: Այսպէս, երբ կամենում էին ասել,
որ այսինչ բանը շատ հեռու է գտնուում, ասում էին՝
հեռոտ, իսկ շատ մեծ ասելու տեղ, ասում էին՝
մեծ, և այլն:

Ամեն մի ցեղ, իր ապրած երկրի կլիմայի ու
վարած կեանքի համաձայն, իր յատուկ լեզուն էր
հնարում: Իսկ լեզուների կազմակերպելու հետ միա-
սին կազմակերպւում էին բազմաթիւ և զանազան
ազգերը:

36.

Գ Ի Ր

Մարդիկ զրել սովորել են շատ աւելի ուշ ժա-
մանակներում: Եւ սկզբում գիրը բոլորովին այն չէր,
ինչոր այսօրւան մեր գործածածն է:

Առաջ մարդիկ, կամենալով նշանների միջոցով,
այս կամ այն առարկայի մասին, մի որ և է միտք

Նկ. 36. Հերոգլիֆներ (պատկերագրեր):

արտայայտել, նկարում էին այդ առարկան: Եթէ օրինակ, ուզում էին ասել, թէ կովերը, ձիերը կամ մարդիկ գնացել են, նրանք գնացող կով, ձի և մարդ էին նկարում: Իսկ եթէ ուզում էին ասել, թէ մարդիկ միմեանց հանդիպեցին, կամ թէ միմեանցից բաժանեցին, նկարում էին դէմ առ դէմ եկող, կամ միմեանցից հեռացող մարդկանց պատկերներ:

Որովհետեւ այն ժամանակ մարդիկ դեռ ոչ թուղթ ոչ մատիտ և ոչ էլ ուրիշ նկարելու որևէ բան ունէին, ուստի նրանք նկարում էին փորագրելով: Փորագրում էին փայտի, կաւի և քարի վրայ:

Փորագրած նշաններով գրած գիրը կոչւում է հերօգլիֆ:

Հերօգլիֆով գրելը շատ հեշտ բան չէր և անգիրն ժամանակ էր խլում: Մարդիկ, կամենալով աւելի արագ գրել, սկսում են հետզհետէ կրճատւած նշաններով գրել, այսինքն՝ ամբողջ առարկայի փոխարէն, նրա մի մասն էին միայն նկարում: Այսպէս՝ մի ամբողջ թռչունի կամ անասունի տեղ՝ նկարում էին նրա գլուխը, մի ոտը, կտուցը կամ աչքը:

Այդպիսի բազմաթիւ կրճատումների հետեանքն այն է եղել, որ ժամանակի ընթացքում մի բոլորովին ուրիշ տեսակի գիր է ստացւել, այնպիսի գիր, որը հերօգլիֆին այլևս չէր նմանում:

Նկ. 37. Սեպագրեր:

Այդ նոր տեսակի գրերը կամ տառերը շատ նրման են մեխերի կամ սեպերի, և այդ պատճառով էլ կոչւել են սեպագծե տառեր կամ սեպագրեր:

Հայաստանում էլ շատ հին ժամանակներում սեպագծե տառերով էին գրում:

Աւելի ուշ մարդիկ, քարի, փայտի ու կաւի փոխարէն, գրելու համար գործ էին ածում կաշի. կաշւի խիստ բարակցրած ու նուրբ տեսակը կոչւում է մազաղալծ:

37.

Ա Ռ Ա Ս Պ Ե Լ Ն Ե Ր

Հազարաւոր տարիներ անցնելուց յետոյ, երբ ցեղերն ու ազգերը կազմակերպւել էին ու իրանց համար ապահով վիճակ ստեղծել, մարդիկ սկսում են իրանց հեռաւոր անցեալով հետաքրքրւել: Ամենքն էլ փափագում են իմանալու, թէ երբ և ճիշտեղից է առաջ եկել իր ազգը, ռիւքեր են եղել իր նախահայրերը և այլն:

Այդ ժամանակ անա, ամեն մի ժողովուրդ աշխատել է նրեւակայութեամբ զանազան պատմութիւններ հնարել իր նախնիքների մասին և աւանդել սերունդից սերունդ:

Շատ դէպքում այդ պատմութիւնները միանգամայն զուրկ էին որևէ ճշտութիւնից: Նրանք պարզապէս վառ երևակայութեամբ յօրինւած բաներ էին:

Իսկ շատ անգամ էլ մի որ և է իսկական դէպք այն աստիճան ծաղկեցնում էին, որ նոյնպէս խիստ հեռանում էր ճշմարիտ պատմութիւնից:

Այն պատմութիւնները, որոնք զուտ երևակայութեան արդիւնք են, կոչւում են առասպելներ: Իսկ նրանք, որոնք մի որոշ չափով խառն են իս-

կական եղելութիւններով՝ կոչուում են աւանդութիւններ:

Ամեն մի ժողովուրդ իր ազգի ծագումի ու անյիշելի անցեալի մասին շատ ու շատ այդ կարգի պատմութիւններ է յօրինել:

Այդ կարգի պատմութիւններից են Հայկի, Արամի, Արա գեղեցիկի, Տիգրանի և Վահագնի մասին պատմածները: Կան և շատ ուրիշները, որ համեմատաբար աւելի նոր ծագումն ունեն:

38.

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Կ

I

Արեւակունիների սիրապետութիւնը

Հայկազանց Վահագն թագաւորի մեռնելուց բաւական ժամանակ յետոյ, Հայաստանին ու նրա ղրացի բոլոր երկիրներին տէր է դառնում մակեդոնացիների Մեծն-Ալէքսանդր հռչակաւոր թագաւորը:

Սակայն, երբ Մեծն-Ալէքսանդրը մեռնում է, հպատակ ազգերը միմեանց յետևից գլուխ են բարձրացնում և մի-մի առանձին թագաւորութիւն հաստատում:

Այդ նորակազմ թագաւորութիւններից ամենից նշանաւորն ու զօրաւորը պարթևների երկրում կազմաւածն էր, որը գտնւում էր Կասպից ծովի հարաւարեկեան կողմում: Պարթևական բոլոր թագաւորնե-

քը կոչուում էին Արշակ, որ նշանակում է թագաւոր, իսկ թագաւորական ամբողջ ցեղը կոչուում էր Արշակունեաց ցեղ կամ Արշակունիք:

Արշակունիներից շատ մեծ անուն ստացաւ մանաւանդ մէկը, որին ժողովուրդը, իր կատարած քաջագործութիւնների և քաղցր վարմունքի համար՝ Մեծն Արշակ էր անւանում:

Նա Միջագետքից դուրս էր քշել մակեդոնացիներին ու տէր դառել Մարաստանին և Ասորեստանին:

Որքան մակեդոնացիները իրանց հպատակներին նեղում էին, այնքան Մեծն Արշակը աւելի քաղցր էր վարւում իր հպատակների հետ, որով էլ գրաւում էր թէ իր և թէ հարևան ժողովուրդների սիրտը:

Հայերը, որ շատ նեղւած էին մակեդոնացիների դրած ծանր հարկերից ու բռնութիւններից, իմանալով Մեծն Արշակի այդ քաղցր վերաբերմունքը, դիմում են նրան ու խնդրում, որ նա գայ ու իրանց երկրին էլ տիրապետի:

Մեծն Արշակն օգտւելով հայերի հրաւերից, առանց ուշանալու, իր Վաղարշակ եղբօրը մի գունդ զօրք է տալիս և ուղարկում է Հայաստան թագաւորելու:

Վաղարշակին դիմաւորում է Բագարատ իշխանն իր զօրքերով, հետը տանելով նրա համար թանկագին ընծաներ: Բացի այդ՝ Բագարատը Վաղարշակի գլուխն է դնում Հայկազանց թագը և պսակում նրան Հայաստանի թագաւոր:

Այսպէս է պատմում մեզ ժողովրդական աւանդութիւնը՝ Արշակունիների թագաւորութեան սկզբնաւորութեան մասին Հայաստանում:

Վաղարշակը Հայաստանի թագաւոր դառնալուց յետոյ, մի շարք պատերազմներ է մղում հարեան ազգերի դէմ, որոնք չուզեցնալով Վաղարշակին թագաւոր ճանաչել, շարունակ յարձակուում էին Հայաստանի վրայ ու անհանգիստ անում:

Այսպէս օրինակ՝ Կապադովկիայի Մորփիւղիկէս իշխանը, անցնելով այլ և այլ մասն ազգերի գլուխ՝ զէնք էր բարձրացրել հայոց նոր թագաւորի դէմ և սպառնում նրան:

Վաղարշակ Երասխ գետի ափին, Արմաւիրի մօտ, իր զօրքը վարժեցնելուց ու կարգի դնելուց յետոյ, գնում է Մորփիւղիկէսի դէմ: Եփրատ գետի արեւմտեան կողմում թշնամիները հանդիպում են իրար և սկսում է կատաղի պատերազմը: Մորփիւղիկէսը պաշարելով Վաղարշակին՝ մահ էր սպառնում, բայց հայ իշխանները տեսնելով վտանգը, ընկնում են թըշնամու վրայ, սպանում Մորփիւղիկէսին և ազատում իրանց նոր թագաւորին:

Այս առաջին յաջողութիւնից խրախուսւած՝ Վաղարշակն իր զօրքերով արշաւում է Հայաստանի հիւսիսային կողմերը ասպատակող ցեղերի վրայ և դուրս քշում նրանց Հայաստանի սահմաններից և այսպէս խաղաղացնում իր երկիրը:

II

Հայոց հին պատմութեան գիւտը

(Մ. Խորենացու պատմածի համաձայն)

Մովսէս Խորենացի պատմիչը, որ ազգային աւանդութիւններն է գրի առել, պատմում է, որ երբ Վաղարշակն իր թագաւորական աթոռը հաստատում է Միջագետքի Մծբին քաղաքում, հետամուտ է լինում իմանալու, թէ ովքեր են եղել Հայաստանի հին բնակիչները, ի՞նչ կարգեր, ի՞նչ սովորութիւններ են ունեցել նրանք:

Ոչ մի գրաւոր կամ բանաւոր տեղեկութիւն չը գտնելով, Վաղարշակը՝ Մար-Արաս Կատինա անունով ասորի գիտնականին, որը ծանօթ է եղել բաբելական ու յունական լեզուներին, ուղարկում է Նինւէ, Մեծն Արշակի մօտ և խնդրում է՝ թոյլ տալ նրան արքունի դիւանատանը փնտրելու իր ուզածը:

Գրած նամակում Վաղարշակը յայտնում է հետեւեալը. «Եղբայր, չի երևում, որ այստեղ (Հայաստանում) սրանից առաջ որեւէ կարգ եղած լինի և ոչ էլ մեհեանների պաշտամունք. յայտնի չէ, թէ ով է եղել այս աշխարհի գլխաւորներից առաջինն ու վերջինը, ոչ մի օրինաւոր բան չկայ, այլ ամեն ինչ տալն ու վրայ է եւ վայրենի»:

Աւար-Աբասը, Մեծն Արշակի թոյլտւութեամբ, փրնտրում է Նինւէի արքունի դիւանատանը և վերջի վերջոյ մի հին գրւածք է գտնում: Այդ գրւածքը վերաբերում է Հայկի և նրա ցեղի բոլոր նահապետների,

իշխանների և թագաւորների կատարած գործերին:

Մար-Աբասն իր այդ գիւտը բերում, յանձնում է Վաղարշակին, որը դրա մի քանի մասերը քարերի վրայ փորագրել տալով՝ հրամայում է նրանց կանգնել քաղաքների փողոցներում, որպէսզի մարդիկ ծանօթանան իրանց նախապապերի գործերի հետ, իսկ մի մասն էլ մեծ խնամքով պահ է տալիս իր արքունական դիւանատան մէջ:

III

Վաղարշակ նոր օրէնքներ է դնում

Այժմ երբ արդէն Վաղարշակը ծանօթանում է Հայաստանի անցեալի հետ, նա մտածում է և ներկայի ու ապագայի մասին: Նա գիտէր, որ առանց օրէնքների, կարգերի ու կանոնների ոչ մի երկիր չէր կարող հարստանալ, զարգանալ, ուստի վճռում է այդ պահանքները լրացնել:

Նա ամենից առաջ սահմանում է այլ և այլ պաշտօններ, ինչպէս թագաւորական պալատի մէջ, այնպէս էլ ուրիշ գործերի համար: Այդ պաշտօնները նա տալիս է ցեղապետներին ու իշխաններին:

Պաշտօնների այս կերպ բաժանումից առաջւայ բոլոր ցեղապետ-իշխանները այլևս կոչւում են նախարարներ:

Նախարարները բաժանւում էին երկու կարգի, մեծ և փոքր:

Վաղարշակն իրաւունք է տալիս Բագրատ իշխա-

նին մարգարիտներով ու թանկագին քարերով զարդարած՝ վարսակալ կրել, նրա ցեղին է վերապահում հայոց թագաւորների գլխին թագ դնելու ամենամեծ պատիւը:

Այս Բագրատից էր առաջացել Բագրատունիների յայտնի և հարուստ նախարարութիւնը:

Բագրատ իշխանից յետոյ, Վաղարշակը մեծ պատիւներ է տալիս Աժդահակի ցեղից՝ Մուրացան նախարարին ու նրան իր երկրորդն է նշանակում, այսինքն, երբ նախարարները թագաւորի մօտ ժողովի կամ խնջոյքի հաւաքւէին, Մուրացանը անմիջապէս նրա կողքին պիտի նստէր, յետոյ միայն միւս նախարարները՝ իրանց կարգով:

Արծրունիներին պաշտօն է նա տալիս՝ թագաւորի առջևից արծէնշան դրօշակը տանել, իսկ Վարաժնունիներին՝ որսի վերակացու է կարգում:

Բացի դրանցից, Վաղարշակն առանձին առանձին պաշտօնեաներ է նշանակում զօրանոցների, հաւանոցների, ամառանոցների և ուրիշ բազմաթիւ կարևոր գործերի վրայ:

Այսպէս բոլոր աչքի ընկնող պաշտօնները եկւոր նախարարներին տալուց ու նրանց սիրտը գրաւելուց յետոյ, Վաղարշակ չէ մոռանում նաև Հայկի ցեղին: Նա դրանց քաջերից ու հաւատարմիքներից ընտրում ու կազմում է իր պալատի պահապան զօրքը, որ կոչւում է Ոստան գունդ:

Ամենապատւաւոր պաշտօններից մէկն էլ քրմութիւնն էր, որը Վաղարշակ յանձնում է Վահետունեաց ցեղին, յետոյ Հայաստանի ամենահին քաղաքում —

Այդ թագաւորների մէջ, առաջին տեղն էր բռնում պարթեականին, իսկ երկրորդ տեղը՝ Հայաստանին:

Վաղարշակի թուր, Արտաշէսը, որ Հայաստանում էր թագաւորում, մի հպարտ ու պատերազմասէր մարդ էր: Նա իր հօրը, Արշակի գահը նստելուն պէս, ցանկանում է թագաւորների թագաւոր դառնալ, ուրիշ խօսքով՝ խել պարթեաց թագաւորից առաջնութեան պատիւը:

Հէնց այդ պատճառով էլ, նա յարձակում է իր ազգակից Արշական թագաւորի վրայ և խլում նրանից ինչպէս առաջնութեան, նոյնպէս էլ փող կտրելու իրաւունքը: Պարթեաց երկրում նա իր համար մինչև անգամ պալատ է շինել տալիս ու իր պատկերով է փող կտրում:

Արտաշէսն այս յաջողութիւնից խրախուսւած, վճռում է արշաւել դէպի արեւմուտք՝ նւաճելու համար Փոքր Ասիայի մանր-մունր ազգերը և յետոյ, Մեծ ծովի (Միջերկրական) վրայ նաւարկելով՝ գնալ, հասնել հեռաւոր Յունաստան և տիրել այդ գեղեցիկ երկրին:

Նա իր այս միտքն իրագործելու համար, նախ Տիգրան որդուն Արարատեան երկրի վրայ թագաւոր է կարգում, յետոյ Հայաստանի հիւսիսային երկիրները—Պոնտոսն ու Կովկասը յանձնում է իր դաշնակից Պոնտացի Միհրդատ իշխանին և նրան կնութեան է տալիս իր Արտաշամայ աղջիկը:

Այդ բոլորը կարգադրելուց յետոյ, իր հպատակ ազգերից նա անթիւ, անհամար զօրք է հաւաքում և արշաւում է դէպի արեւմուտք:

Արտաշէսի զօրքի թւի մասին պատմում են, որ

եթէ իւրաքանչիւր զինուոր միևնոյն տեղը մի քար գըցէր՝ այդ տեղում ահագին բլուր կը ձևանար. որ երբ գետից ջուր խմէին՝ գետը ցամաքելու աստիճան կը պակասէր: Պատմում են նաև, որ երբ այդ զօրքերը մի-մի նետ էին արձակում, արևը խաւար, և լոյս-ցերեկը մութ էր դառնում: Նրա զօրքերը այնքան բազմաթիւ էին, որ անկարելի էր համարել, ուստի չափելով էին միայն կարողանում որոշել չափը:

Այս ոյժերով Արտաշէսը որտեղից որ անցել է, բոլոր թագաւորները ահ ու սարսափի մէջ են ընկել և շատերը երկիւղից ընդ առաջ գնալով՝ թանկագին ընծաներ են մատուցել և իրանց հպատակութիւնը յայտնել:

Արտաշէսը տիրելով Փոքր Ասիայի շատ երկիրներին, այդ տեղերից պղնձից ձուլւած ու ոսկեգօծ շատ կուտքեր է ուղարկել Արմաւիր և հրամայել է, նրանց կանգնեն այլ և այլ մեհեանների մէջ:

Այս Արշակունի աշխարհակալը վերջապէս հասնում է Մեծ ծովի եզերքը և իր նաւերով անցնում ծովի արեւմտեան ափը—Յունաստան: Նա այնտեղ, շատ հարուստ քաղաքներ, մեծ ու փոքր գիւղեր աւերելուց, քանդելուց յետոյ, բազմաթիւ յունական կուռքեր է Հայաստան ուղարկում, որոնք նոյնպէս գետեղւում են հայոց աստուածների կողքին:

Այո ահ ու սարսափ ազդող Արտաշէսը, երբ պատրաստւում էր աւելի ու աւելի հեռու մինչև Հռոմ գնալ, խորամանկ հռոմայեցիք, փոխանակ պատերազմելու, առատ ու փայլուն ոսկիներով կաշառում են նրա զինուորականներին ու նրանց ձեռքով սպանել տալիս այդ յանդուգն մարդուն:

Հպարտ ու փառասէր թագաւորը մեռնելիս՝ հետեալ բացականչութիւնն է անում. «Աւաղ փառացս անցաւորի»:

45.

ԵՐԻԱՆԴ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

I

Արսաւէսի փախուսք

Արտաշէս I-ի մահից յետոյ, Արշակունեաց գահի վրայ մի շարք թագաւորներ են նստում: Այդ թագաւորներից Սանատրուկը որսի ժամանակ պատահամբ սպանւում է:

Երւանդ Արշակունի նախարարը, որ Սանատրուկի հեռաւոր ազգականն էր, հայ նախարարների մեծ մասի սիրտը գրաւելով՝ թագաւորական գահի վրայ է բարձրանում:

Սակայն Բագրատունի նախարարներից ոչ մէկը յանձն չէ առնում նրա գլխին թագ դնել. որովհետեւ Վաղարշակի դրած օրէնքի համաձայն, թագաւորելու իրաւունքը պատկանում էր միմիայն Սանատրուկի ժառանգներին:

Այդպիսով Երւանդի ու Բագրատունի նախարարների յարաբերութիւնները հետզհետէ լարւում են:

Երւանդը կասկածելով, որ մի գուցէ Սանատրուկի ժառանգները նախարարների օգնութեամբ փորձեն իրանց հօր գահին տէրը դառնալ, հրամայում է բոլորին կոտորել:

Այդ կոտորածից ազատւում է միայն մի մանուկ՝ Արտաշէս անունով, որի ծծմայրը գաղտագողի փախցնում է նրան ու թաղցնում Նատուտան ծովի (Ուրմիոյ լիճ) մօտերքը՝ Հեր գաւառում:

Բագրատունեաց ցեղից Սմբատ Բիւրատեանը, որ մի շատ յանդուգն ու քաջ նախարար էր, կոտորածի և Արտաշէսի փախուստի լուրն ստանալով, վճռում է մանուկ Արտաշէսին պաշտպան հանգիստանալ:

Նա իր երկու աղջիկներին՝ Սմբատանոյշին ու Սմբատունուն Սպեր գաւառի իր հայրական կալածից իսկոյն տեղափոխում է Բայրեղոյ ամրոցը և ինքն շտապում է որբացած թագաժառանգի օգնութեան:

Երբ Երւանդը իմանում է Արտաշէսի փախուստը, սաստիկ վրդովւում է և ամեն կողմ մարդիկ է ուղարկում, որպէսզի գտնեն նրան և տեղն ու տեղը նրա կեանքին վերջ տան:

Սմբատն Արտաշէսի հետ երկար ժամանակ ձորերի մէջ է թափառում ու պահւում: Քանի-քանի անգամներ նրանք իջնանում են Մարաստանի բարձր սարերի վրայ ու մար հովիւների վրանների տակ զիջերում, մինչև որ յարմար ժամանակ գտնելով՝ անցնում են պարթևաց սահմանն ու ապաւինում Դարնի Արշակունի թագաւորին:

Դարեհը շատ սիրով է ընդունում թագազուրկ արքայորդուն և Սմբատին: Նա Արտաշէսին պահում է իր պալատում և կրթում իր զաւակների հետ, իսկ Սմբատին նւիրում է ընդարձակ կալածներ՝ Մարաստանի շրջանում:

Երւանդը շատ փորձեր է անում Արտաշէսին ձեռք ձգելու համար: Նա Դարեհին դեսպաններ ու-

դարկելով աշխատում է համոզել թէ նա Սանատրուկի որդին չէ, այլ մար հովւի որդի և Սմբատը խաբել է նրան: Նա Սմբատին էլ է մարդիկ ուղարկում և, զանազան խոստումներ անելով, խնդրում, որ Արտաշէսին իրան յանձնի:

Դարեհ թագաւորը, հաւատ չընծայելով Երւանդի և ոչ մէկ ասածին, ընդհակառակը, հետզհետէ աւելի ու աւելի է սիրում իր խնամքին յանձնւած որբուկին ու նրա դաստիարակ Սմբատին: Սմբատը Երւանդի մարդկանց խայտառակաբար յետ դարձնելով յայտարարում է, որ Երւանդը մի գող է, մի յափշտակիչ, իսկ Արտաշէսը՝ միակ օրինաւոր ժառանգը հայոց գահին:

Երբ Երւանդի բոլոր փորձերը, Արտաշէսին ձեռք ձգելու համար, անյաջող են անցնում, նա դիմում է վրիժառուութեան: Նա յարձակւում է Բայբերդ ամրոցի վրայ, տիրում է նրան և Սմբատանոյշին ու Սմբատուհուն գերի բռնելով՝ տանում, փակում է Եփրատ գետի վրայ գտնուող՝ Անի ամրոցում:

II

Երւանդը պատերազմի է պատրաստում

Տարիների ընթացքում Երւանդն անկարող է լինում որևէ կերպով Արտաշէսին ձեռք ձգել, ուստի գալիք վտանգից ազատւելու համար՝ դիմում է այլ և այլ միջոցների:

Ամենից առաջ Միջագետքը նա տալիս է հռոմայեցիներին, որի փոխարէն նրանք պարտաւորւում

են օգնել Երւանդին՝ երբ նա պատերազմ ունենայ պարթևների հետ: Բացի այդ, նա խոստանում է տալէց-տարի որոշ հարկ տալ նրանց:

Ապա Երւանդն իր գահը Մծբինից փոխադրում է հայոց հին մայրաքաղաքը—Արմաւիր: Սակայն այդտեղ էլ նա երկար չէ մնում: Արմաւիրի արևմտեան կողմում, Երասխ գետի ափին մի բարձրադիր վայր է նա ընտրում և այնտեղ շինել է տալիս մի նոր պարսպապատ քաղաք՝ Երւանդաշատ անունով:

Երւանդը շարունակ մատնելով իր թշնամիների մասին, դարձել էր վերին աստիճանի կասկածոտ. դրա համար էլ ինքնապաշտպանութեան մի շարք միջոցների է դիմում:

Նա Երւանդաշատ քաղաքը դրսից ամուր ու բարձր պարիսպով պատելուց յետոյ, քաղաքի մէջտեղում էլ մի միջնաբերդ է շինել տալիս՝ երկաթէ դուռներով: Այդ դռները ցերեկները բացւում, իսկ գիշերները փակւում էին: Միջնաբերդը քաղաքի հետ միացւած էր երկաթէ կամուրջներով:

Երւանդն ինքը ապրում էր հէնց այդ միջնաբերդում, ուր տեղափոխել էր նաև արքունական բոլոր գանձերն ու հարստութիւնները: Նա Արմաւիրից չէր տեղափոխել միայն կուռքերը, վախենալով, որ շինի թէ տօների պատճառով հաւաքւած ամբոխը մի դաւադրութիւն սարքէ իր դէմ:

Բացի Երւանդաշատից, Ախուրեան գետի վրայ, Երւանդը մի ուրիշ քաղաք էլ է շինել տալիս և հրամայում է այնտեղ փոխադրել բոլոր կուռքերի բազմինները (արձանները), որի պատճառով էլ այդտեղը կոչւում է Բազարան:

Երևանդն է շինել տւել նաև Արաքսի հարաւային կողմում Երևանդակերտ ամուր բերդաքաղաքը:

Քուրմերին (հոգևորականներին), որոնք Հայաստանում բաւական մեծ թիւ էին կազմում և շատ ազդեցիկ դեր խաղում, իր կողմը գրաւելու և խիստ մօտիկից հսկելու համար, Երևանդն իր Երևազ եղբօրը նրանց վրայ քրմապետ է կարգում:

III

Երևանդն սպանուում, իսկ Արսաւէսը թագաւորում է

Չնայելով Երևանդի գործ դրած այնքան բազմատեսակ միջոցներին, որպէս զի վտանգից ազատւի, այսուամենայնիւ նա շատ տխուր վերջ է ունենում:

Մինչդեռ Արտաշէս արքայորդին մեծանում էր Դարեհ թագաւորի պալատում, Սմբատ Բիւրատեանը զանազան արշաւանքներում ցոյց տւած իր քաջագործութիւններովն ու հաւատարմութեամբը՝ թէ բոլոր պարթև նախարարների և թէ մանաւանդ Դարեհ թագաւորի առանձին սէրն էր վայելում:

Սմբատի խնդիրքով պարթև մեծամեծները դիմում են Դարեհ թագաւորին և միջնորդում, որ նա Արտաշէսին օգնէ՝ իր հօր գահին տիրանալու համար:

Դարեհը սիրով ընդունում է այդ միջնորդութիւնը և Սմբատին զօրք է տալիս այդ նպատակով:

Սմբատն Արտաշէսի հետ, պարթևական բանակի գլուխն անցած, շտապում է դէպի հայոց աշխարհը:

Երևանդն այդ ժամանակ Ուտէացոց աշխարհումն էր: Երբ իմանում է Սմբատի ճանապարհ ընկնելը, իսկոյն շտապում է վերադառնալ Երևանդաշատ: Նա հայերից, վրացիներից բաւական զօրք է հաւաքում, ինչպէս և Կապադովկիայից: Միջագետքից էլ հրաւրում է շատ վարձկան զինւորներ և պատրաստում է պատերազմի:

Երևանդը նախարարներին իր կողմը գրաւելու համար, հարուստ ընծաներ ու առատ պարգևներ է նւիրում:

Նա առանձին ուշադրութիւն է դարձնում Արգամ Մուրացան նախարարի վրայ և նրան է վերադարձնում Երկրորդական գահը, որ իր նախորդները խլել էին նրանից:

Երևանդի բոլոր այս նախազգուշութիւնները սակայն զուր են անցնում: Հէնց որ Սմբատն ու Արտաշէսը երևում են Ուտէացոց սահմանի վրայ, սահմանապահ նախարարներն իրանց զօրքով անցնում են օրինաւոր թագաժառանգի կողմը: Երևանդի միակ ու մեծ յոյսը—Հռոմայեցիներն էլ՝ ուշանում էին:

Այս հանգամանքները շատ վատ էին ազդում Երևանդի մօտ մնացող միւս նախարարների վրայ և վրհատութիւն առաջ բերում նրանց շարքերում:

Սմբատի բանակը, Գեղարքունեաց սարերից անցնելով, գալիս հասնում է Երևանդաշատից դէպի հիւսիս և Ախուրեան գետի ափին, Երևանդի դէմ բանակ դնում:

Պատերազմն սկսելուց առաջ, Արտաշէսը գաղտնի բանակցում է Արգամ նախարարի հետ ու խոստանում նրան աւելի մեծ պատիւներ՝ եթէ նա խօսք

~գնչն զվիսմանսն մկտատնվի վնդւորմզ մոհշտամիլ
 ~լզոնդոտի զտջմոյոյ
 զտմիւ ռա իսթիշտեմտի զտմիւ իջևտթի վիզրսիտնմիլ նկի
 ~նսի մօյ յմմվ 'չ տրաւոյոմչ տղ :տպչ վիտվն տմզ
 տրաւտի 'չ ժյոգթիւտջոյոյգի տտն մոհշտամիլ

[illegible]

լու համար, Երևանդաշատի անունը փոխում է և Մար-
մէտ է անւանում:

Այնուհետև Սմբատ Բիւրատեանը մտնելով ար-
քունական գանձարանը, այնտեղից վերցնում է Ար-
տաշէսի հօր, Սանատրուկի թագը և բերում, գնում
է իր սիրելի Արտաշէսի գլխին ու նրան թագաւոր
պսակում հայոց աշխարհի վրայ:

41.

Ա Ր Տ Ա Շ Ե Ս II

I

Արտաշէսի առաջին գործերը

Նոր թագաւորը գահ բարձրանալուց անմիջապէս
յետոյ, իր առաջին պարտքն է համարում, իրան օգ-
նող պարթևաց զօրքին մեծամեծ ու առատ նւէրներ
տալ և ճանապարհել Պարսկաստան:

Իր խոստմունքի համաձայն, նա Արգամին Երկ-
րորդական գահի հետ, շնորհում է նաև յալկնթակապ
պսակ, երկու ականջներին օղեր և մի ոտին էլ կար-
միր կօշիկ: Բացի այդ, նա իրաւունք է տալիս նրան՝
թագաւորի հետ սեղան նստելիս՝ գործածել ոսկի զը-
ղալ, պատարաքաղ ու քաժակ:

Երիտասարդ թագակիրը չի մոռանում իր բարե-
րար Սմբատին: Արտաշէսը նրան է յանձնում բոլոր
հայ զօրաց սպարապետութիւնը, ինչպէս նաև ար-
քունի պալատի վերակացութիւնը:

Իր ազատարար Գիսակի որդուն, Ներսէսին էլ
հողեր է տալիս և նախարարների կարգն է դասում
ու նրա ցեղն անւանում է Դիմարսեան, այսինքն՝
գէմքից կտրւած:

Մինչև այդ ժամանակ Երևանդաշատից ոչ շատ
հեռու, Բագարանում քրմապետութեան պաշտօն էր
վարում Երևանդի եղբայր Երւազը, որն իր եղբօր թև
ու թիկունքը, ուստի և Արտաշէսի էլ կատարի հա-
կառակորդն էր եղել:

Թագաւորի կարգադրութեամբ Սմբատը գնում է
Բագարան, բռնում է Երւազին ու խիստ կերպով
պատժում նրան: Նրա տեղ նա քրմապետ է նշանա-
կում Մոգպաշտէ (մոգ պաշտող) անունով մի անձն,
որ Արտաշէսի շատ մօտիկ բարեկամն էր: Յետոյ նա
գրաւում է Երւազի բոլոր հարստութիւնը, նրա 500-ի
չափ ծառաները, մեհենական թանկագին իրերն ու
զարդերը և բերում, յանձնում է թագաւորին:

Թագաւորը Երւազի 500 ծառաները Սմբատին է
պարգևում, իսկ գանձերի վրայ աւելացնելով ուրիշ
շատ արժէքաւոր ընծաներ՝ Սմբատի հետ ուղարկում
է իր բարերար Դարեհ թագաւորին և յայտնում իր
սրտագին շնորհակալութիւնները:

Դրանից յետոյ Արտաշէսը, Երասխ գետի ափին,
շինել է տալիս մի նոր քաղաք, զարդարում է նրան
հոյակապ ու գեղեցիկ շէնքերով և իր անունով կո-
չում է Արտաշատ: Նա Երևանդաշատից այդտեղ է
փոխադրում իր թագաւորական գահը. նրան դարձ-
նում է իր մայրաքաղաքը, և այնտեղ է տեղափոխում
Բագարանում եղած բոլոր աստուածների արձանները:

Այդ քաղաքի առևտուրի և արհեստների զարգաց-

ման նպաստելու համար, Արտաշէսն Երւանդաշատում բնակեցող շատ հրէաներին էլ բերում, բնակեցնում է Արտաշատում:

Արտաշէսի այդ զբաղւած ժամանակը, Հայաստանի սահմանների վրայ երևում են հռոմայեցի հարկահանները բազմաթիւ զօրքերով և պահանջում են իրանց հասանելիք հարկերը, սպառնալով, որ հակառակ դէպքում կը խուժեն Հայաստան և ամեն ինչ տակն ու վրայ կանեն:

Արտաշէսը հռոմէական անագին լեզւեռններին դիմադրելու պատրաստութիւն չունենալուն պատճառով՝ կատարում է նրանց պահանջը և հաշտւում հռոմայեցոց հետ:

II

Արտաշէսն ու Սաթենիկը

Հազիւ էր պրծել Արտաշէսը հռոմայեցիներից, անա Կովկասեան լեռնականները, միացած վրացոց մի մասի հետ, արշաւում են Հայաստան և սկսում ասպատակել հայոց երկիրները:

Արտաշէսն այս անգամ հաւաքում է իր զօրքերն ու հասնում Կուր գետի ափը, ուր առաջին ճակատամարտին յետ է մղում թշնամիներին, որոնք գնում, բանակ են դնում գետի ձախ ափին: Արտաշէսը կանգ է առնում նոյն գետի աջ կողմին: Այդ պատերազմում Արտաշէսը գերի է վերցնում Ալանաց թագաւորի որդուն:

Ծերունի թագաւորը գեսպանների միջոցով ա-

ղաչում, պաղատում է, որ Արտաշէսը բարեկամանայ իր հետ և վերադարձնի գերի ընկած որդուն, բայց Արտաշէսը մերժում է:

Արտաշէսի միտքը սակայն փոխւում է, երբ Կուր գետի ափին երևում է Սաթենիկը՝ ծերունի և վըշտահար թագաւորի գեղեցիկ ու աննման աղջիկը: Արքայադուստրը ձայն է տալիս Արտաշէսին և ասում.

— Ով մեծ և ազնիւ թագաւոր, ազատի՛ր իմ սիրելի եղբօրս, միթէ հաճելի են քեզ իմ թշուառ հօրս օրն ի բուն թափած արցունքները: Վայել է, որ երկու դրացի աղգերն այդ կերպ միմեանցից վրէժ լուծեն: Աղաչում եմ, գթա՛, որդւմի իմ ալեղարդ հայրիկիս ու նւիրի՛ր ինձ իմ սիրելի եղբօրս:

Սաթենիկի խելօք և անուշիկ խօսքերը, մանաւանդ նրա աննման գեղեցկութիւնը՝ հայոց երիտասարդ թագաւորի սիրտը շարժում են և նա անմիջապէս ազատ է արձակում Սաթենիկի եղբօրը: Ալանների վրաններում տիրում է չափից դուրս ուրախութիւն:

Հայոց թագաւորը հէնց այդ րոպէին հաւանելով աննման Սաթենիկին, Սմբատի խորհրդով, գեսպաններ է ուղարկում Ալանաց թագաւորի մօտ և արքայադուստրն իրան կնութեան է ուղում:

Համաձայնութիւնն առնելուց յետոյ, Արտաշէսն Ալանաց թագաւորին ընծայ է ուղարկում շատ ոսկի և կարմիր մորթ, որ լեռնականների մէջ խիստ յարգի էր: Ապա Սմբատն և ուրիշ շատ նախարարներ, արքայազուն իշխանների ու իշխանուհիների հետ, անցնում են գետը և գնում մեծ փառքով ու պատուով

Սաթենիկին—հայոց թագուհուն՝ բերում Արտաշեսի վրանը:

Արտաշեսն Ալանաց թագաւորի հետ դաշն կապելուց յետոյ, վերադառնում է Արտաշատ, ուր սարքում են ճոխ հարսանեկան հանդէսներ, որոնց մասին Գողթան երգիչները շատ գեղեցիկ երգեր են երգել:

III

Արտաշեսի բարեկարգութիւնները

Արտաշեսի աչքի ընկնող և փայլուն գործն եղել է այն, որ նա ամեն միջոց գործ է դրել և նպաստել հայ ժողովրդի յառաջադիմութեանը:

Արտաշեսն օտար երկիրներից բազմաթիւ գաղթականներ է բերել տալիս ու բնակեցնում Հայաստանի անմարդաբնակ վայրերում:

Տարիների ընթացքում այդ տեղերում, գիւղեր ու ագարակներ են շինւում, և որպէսզի մէկի հողը միւսի հողերի հետ չը խառնւի, Արտաշեսը հրամայում է որոշ սահմաններ գծել և սահմանադրութիւնների վրայ քառակուսի քարեր տնկել:

Արտաշեսն որոշ կարգ-կանոն մտցնելով հողերի բաժանման մէջ, մեծ զարկ է տալիս երկրի մշակութեան գործին—երկրագործութեան:

Նա, բացի այդ, մեծ ուշադրութիւն է դարձնում արւեստների ու զիտութեան վրայ:

Հաղորդակցութեան միջոցները նրա օրով աւելի ևս կանոնաւորւում են, նա բազմաթիւ կամուրջներ է շինել տալիս, հրամայում է ծովակների ու գետերի

վրայ նաւակներ բանացնել և վերջապէս ցամաքի վրայ, երթևեկութեան համար՝ ուղիղ և հարթ ճանապարհներ է կառուցել տալիս:

Ժողովրդական երգիչների երգածի համաձայն, Արտաշեսի օրով, երկիր չէր ֆնացել, որ անմշակ լիւնէր, մարդ չէր ֆնացել, որ պարապ ու անգործ շրջէր:

Մինչև Արտաշեսի օրերը հայերը գրերի գործածութեան հետ ծանօթ չէին, ինչպէս նաև տարիների, ամիսների, շաբաթների հաշիւը պահելու սովորութիւնը չունէին: Նա առաջինն է եղել, որ մտցրել է այդ բոլորը հայոց մէջ և այդպիսով նպաստել հայ ժողովրդի մտաւոր յառաջադիմութեանը:

IV

Արտաշեսի վերջին օրերը և Արտաշատը

Մինչև այժմ, ինչպէս տեսանք, Արտաշեսը գրեթէ իր բոլոր գործերում յաջողութիւն է գտել. բայց այդ այնքան սիրւած, յարգւած մարդն էլ, ծերութեան հասակում ունեցել է իր ընտանեկան շատ ցաւերն ու հոգսերը:

Նրան մեծ վիշտ պատճառել են իր որդիները: Սրանցից Արտաւազդը բնաւորութեամբ մի չար ու նախանձոտ մարդ է եղել, և դրա համար էլ ամբողջ իր կեանքն եղել է չարութիւնների մի օղակ:

Նախանձելով Արգամի երկրորդական գահի և բարձր պառւի վրայ, նա զրգոում է հօրը՝ Արգամի դէմ, ասելով, որ իբր Արգամը աչք է ունեցել թագաւորական իշխանութեան վրայ:

Բանն այնտեղ է հասցնում, որ թագաւորը վերջապէս խլում է Մուրացան ցեղից երկրորդութիւնը և տալիս Արտաւազդին: Նրանով սակայն չի գոհանում նա:

Մի անգամ Արտաշէն ու իր որդիները երբ Արգամի մօտ ճաշի էին, արքայորդիներն աղմուկ են բարձրացնում, թէ Արգամը թագաւորի դէմ դաւադրութիւն է սարքել և ուզում է թագաւորին սպանել: Այդ պատրւակով նրանք թափւում են ծերունի նախարարի վրայ, ծեծում են ու մազերից քաշկռտում:

Արտաշէս, սաստիկ վրդովւած, դառնում է Արտաշատ և իր Մաթան որդուն յանձնում է մի գունդ, որ գնայ և Արգամին պատժէ: Նա գնում է և Արգամի ցեղը կոտորում, պալատն այրում ու ստացւածքն էլ արքունիք է գրաւում:

Դրանից յետոյ հազիւ թէ թագաւորի ու Արգամի միջև հաշտութիւն էր կայացել ու վերջինն իր կալւածները յետ ստացել երբ Արտաւազդ վճռում է գրաւել Արգամի Նախիջևան քաղաքը և Նրատս գետի հիւսիսային կողմն ունեցած կալւածները: Արգամի որդին չի կարողանում տանել այս բոլոր անարգանքներն ու զրկանքները և ապստամբում է: Արտաւազդ յարձակւում է նրա վրայ և յաղթելով Մուրացաններին՝ կոտորում է այդ ամբողջ ցեղը. նա չի խնայում նոյնիսկ ալեգարդ ծերուկին—Արգամ նախարարին:

Արտաւազդ Մուրացանների հետ իր գործն այսպէս վերջացնելուց յետոյ, աչք է դնում Սմբատ Բիւրատեանի պաշտօններին ու հարստութեան վրայ և ուզում է սպանել այն մարդուն, որ իր հօր խնամակալը, ազատարարն ու թագաւորեցնողն էր եղել:

Թագաւորն իմանալով Արտաւազդի այդ չար միտ-

քը, սաստիկ յուզւում, վրդովւում է, բայց խոհեմ ու վեհանձն Սմբատը, իր յօժար կամքով թողնում է իր բոլոր պաշտօններն ու հեռանում դէպի Կորդաց աշխարհը: Այդպիսով Արտաւազդը դառնում է հայոց զօրքերի սպարապետ:

Նա արդէն հասել էր փառքի գագաթնակէտին, մնում էր միայն, որ թագաւոր դառնար:

Արտաւազդի միւս եղբայրները, սակայն, անգործ չեն մնում, նրանք էլ իրանց կանանց թելադրութեամբ, սկսում են խիստ կերպով բողբոջել իրանց եղբօր դէմ, որ պետական բոլոր բարձր պաշտօնները իրան էր սեփականեցրել:

Արտաշէսն իր որդիներին խաղաղացնելու համար, իւրաքանչիւրին մի-մի պաշտօն է տալիս: Վրոյրին՝ արքունի պալատի հազարապետ, իսկ Մաթանին՝ քրմապետ է նշանակում: Յետոյ իր ամբողջ զօրքը չորս մասի է բաժանում, որի արեւելեան մասը յանձնում է Արտաւազդին, Արեւմուտքինը՝ Տիրանին, հիւսիսայինը Ջարեհին, իսկ հարաւայինը՝ Սմբատ Բագրատունուն:

Այնուհետև Արտաշէս լսելով, որ հռոմայեցոց պետութեան մէջ խռովութիւններ են ծագել, ապստամբելու յարմար առիթ է համարում և դադարեցնում է հարկը տալ:

Հռոմայեցիք սրանեղած, բազմաթիւ զօրքով, Հայաստանի արեւմտեան կողմից վրայ են տալիս ու Տիգրանի հետ կռիւ բռնելով՝ հալածում են նրան մինչև Բասենի հովիտը: Այնտեղ են հասնում Արտաւազդն ու Ջարեհը իրանց բանակներով և պատերազմը նորոգում: Հռոմայեցիք սրանց էլ են խիստ նեղը

զցում: Վերջին ըոպէին պատերազմի դաշտն է գալիս ծերունի և փորձեալ Սմբատն ու իր թարմ ոյժերով թշնամիներին ջարդում է և մինչև հապաղովկիայի սահմանները փախցնում:

Այս յաղթութիւնից ոգևորեալ՝ հռոմայեցոց հպատակ ուրիշ ազգերն էլ են ապստամբութեան դրօշ բարձրացնում և մերժում հարկ տալ: Այդ ժամանակ հռոմայեցոց գահի վրայ բարձրանում է մի նոր կայսր, որն անցնելով հռոմէական բազմաթիւ լեգէօնների գլուխը, յարձակում է ապստամբների վրայ ու առանձին-առանձին նորից հպատակեցնում նրանց:

Արտաշէս վտանգի առաջն առնելու համար, շտապում է թանկագին ընծաներով գնալ կայսեր մօտ և ներողութիւն խնդրելով՝ խոստանում է ոչ միայն ապագայ, այլ և չվճարեալ տարիների հարկերն էլ վճարել:

Եւ այնուհետեւ նա մինչև իր մահը, հաւատարիմ է մնում հռոմայեցիներին:

V

Արսաւէսի եւ Արսաւազդի մահը

Վերոյիշեալ պատերազմից յետոյ, Արտաշէսը հռոմայեցոց կայսեր առաջարկով, մեկնում է պարթևաց երկիրը, որպէսզի դադարեցնէ պատերազմը և հաշտեցնէ կռուող կողմերին, բայց ճանապարհին Մարանդ գաւառի Բակուրակերտ աւանում սաստիկ հիւանդանում է:

Նկ. 38. Յանկարծ Արտաւազդը անդունդն է գլորում:

Այդտեղ էր գտնուում Աքեղեան տոհմի Աքաղոյ անունով նախարարը, որ մի շատ կեղծաւոր ու շողոքորթ մարդ էր: Նա շատ է խնդրում, աղաչում Արտաշէսին, որ հրաման տայ իրան՝ գնալ Երիզա անունը և նրա առողջութեան համար աղօթել Անահիտ աստուածուհուն:

Արտաշէսը թոյլ է տալիս Աքեղոյին գնալ Երիզա, բայց նա դեռ չվերադարձած՝ ծերունի թագաւորը մեռնում է:

Դառը կսկիծով է լսում հայ ժողովուրդը իր թագաւորի մահը, լսում են նաև արքայորդիներն ու նախարարները: Ամեն կողմ սուգ է տիրում. ամեն մարդ լաց է լինում: Արտաշէսին մինչև այդ չտեսնւած կերպով են թաղում: Անթիւ, անհամար ժողովուրդ էր գնում նրա դագաղի առջևից ու յետևից:

Որդիներն ու ազգականները, նախարարներն ու զինուորականները նոյնպէս շարան-շարան՝ հետևում էին դագաղին:

Առջևից գնում էին փողհարները, ետևից լալկան կանայք, որոնք տխուր ու քաղցրաձայն երգում ու փառաբանում էին Արտաշէսի կատարած գործերն ու քաջութիւնները: Դրանց հետևում էին զօրքերն և ամբոխը:

Հօր դագաղի վրայ էլ Արտաւազդը ցոյց է տալիս իր նախանձուտ ու չար ոգին: Նա տեսնելով ժողովուրդի կողմից իր հօրը ցոյց տրւած այս աննկարագրելի սէրը՝ ասում է. «Հայր, դու որ գնացիր և քեզ հետ տարար ամբողջ աշխարհը, ես էլ ունիմ, աւերակների վրայ թագաւորեմ»:

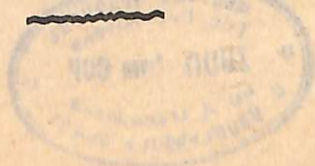
Արտաշէսի մեռնելուց յետոյ, իր ժառանգը, Ար-

տաւազդը դառնում է Հայաստանի թագաւոր: Պատմում են, որ մի օր, Արտաւազդը որսի գնալիս, երբ Արտաշատի կամըջովք էր անցնում, խելացնորւում է և գլորւում մի խոր անդունդի մէջ և անյայտ կորչում:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Երես	սող	սպւել է	պիտի լինի
17	4	գալ	գնալ
27	8	վերջակէտից յետոյ եղած ամբողջ նախադասութիւնը տեղափոխելու է երես 28 4 տողի 2 բառից յետոյ, և կարդացւելու է՝	մարդիկ հետզհետէ սովորեցին բնականօրէն կամ տուն շինել:
29	2	կող	ձող
60	20	նա շուտ է գալիս,	նա ուզում է շուտ գայ, ասում
86	14	անում	

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0422502

15719